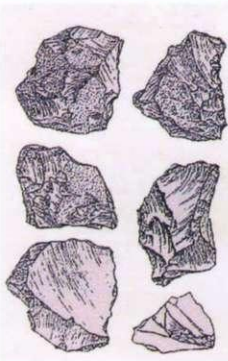

I. ПЕРВІСНА ДОБА (XXV - поч. I тис. до н. е.)

Територія сучасної Сумщини була заселена вихідцями з Півдня в пізньому палеоліті (40/33-10,3 тис. років тому), приблизно 25 тис. років тому. Цей період ознаменувався останнім зледенінням і появою людини сучасного типу. Основу господарської діяльності первісних громад складали збиральництво і мисливство, пов'язані із сезонним полюванням на мамонтів, бізонів, диких коней. Першими мешканцями краю були мисливці. Суворий клімат льодовикового періоду спонукав первісних людей турбуватися про теплий одяг, який можна було виготовити зі шкір тварин.

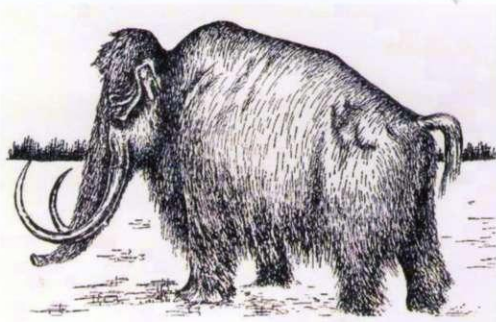
Місця перебування первісних мисливців знайдені в Шосткинському, Глухівському, Конотопському, Буринському, Сумському районах. У Подесенні (теперішні Шосткинський і Кролевецький райони), яру-урочищі Муховець на Роменщині поблизу р. Сули, де виявлена низка палеолітичних стоянок, та біля с. Шаповалівка (Конотопський район) виявлено крем'яні знаряддя праці первісних

Пізнюпалеолітичні знаряддя праці з Роменщини

Пам'ятник мамонту

Мамонт

Кам'яні знаряддя праці епохи неоліту, знайдені на Сумщині

Тип людини з могильника сосницької культури біля с. Харівка Путивльського району. Реконструкція М. Герасимова

мисливців, а в 1839 р. у маєтку графа Ю.О. Головіна біля с. Кулишівка під Недригайловом - велике скупчення кісток викопних тварин, у тому числі волохатого мамонта - об'єкта полювання давніх людей. У 1841 р. на цьому місці було встановлено унікальний, єдиний в Україні кам'яний пам'ятник доісторичному велету. Близько 10 тис. років тому, на початку мезолітичної епохи (8300/7600-5000/4400 рр. до н. е.), льодовик розтанув і клімат пом'якшав.

Важливе місце в історії людства посідає новий кам'яний вік - неоліт (5000/4400-2800/2750 рр. до н. е.). В неоліті відбулося приручення всіх основних видів свійських тварин та поступовий перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання (неолітична революція), започатковуються прядіння і ткацтво, з'являється перший глиняний посуд. У цей час збільшується кількість населення. Територію області вже досить щільно заселяли племена мисливців і рибалок, чіі поселення, короточасні стоянки та майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці й зброї відкриті майже в усіх районах області. Очевидно велася торгівля з носіями трипільської культури (4000-2000 рр. до н. е.), що населяли переважно Правобережжя.

Найбільш відомими в межах Сумщини є лисогубівська і яково-гребінцева культури. Серед мешканців нашого краю в цей час особливо поширеним було збирання річкових молюсків. Серед свійських тварин переважає собака. На Лисогубівському поселенні розкопано близько 650 кв. м площі, досліджено залишки наземних жител досить великих розмірів, відкрито також місце культових споруд - невеликі заглибини в ґрунті, заповнені жовтувато-блакитним попелом, де знайдено кілька ступок із пестиками для подрібнення фарб.

Носії яково-гребінцевої культури, прибульці з угро-фінської Півночі, займалися мисливством, рибальством і збиральництвом. Значного розвитку набуло рибальство. Цілий комплекс рибальських знарядь було відкрито під час досліджень об'єктів, що знаходяться на півночі Сумщини (Погорілівка-Коса, Есмань, Ображівка). Є підстави говорити про човново-сітковий характер цього виду промислу. Давні жителі полювали на дикого коня, кабана, тура, лося, благородного оленя, косулю, ведмедя, вовка, бобра, а також - на річкових птахів та черепах.

У районі Молчанського болота на Середньому Сеймі було знайдено рідкісну річ - половину щелепи бика з малюнками (V-III тис. до н. е.), що свідчить про досить багатий духовний світ наших пращурів.

В епоху бронзи (II - поч. I тис. до н. е.), останній великий період в історії первісного суспільства, започатковується технологія виготовлення першого штучного металу - бронзи. З'являються професійні майстри-металурги, зароджується металообробне виробництво. За доби бронзи на Сумщині складається скотарсько-землеробський тип господарювання, який значною мірою доповнювався рибальством і полюванням. На її теренах перебували представники трьох великих етнічних утворень: балто-слов'ян, фінно-угорців та індо-іранських племен, представлених 6 археологічними культурами, в яких відбилися давні традиції попередніх епох.

Щелепа бика з малюнками

II. ДАВНІ ІСТОРИЧНІ НАРОДИ (поч. I тис. до н. е. - IX ст. н. е.)

З початком залізного віку (VIII ст. до н. е.) територія Сумщини прилучилася до цивілізації. Вона увійшла до складу великого державного формування, відомого з античних джерел як Скіфія, творцями якого були індоєвропейці. Скіфи увійшли в історію як мужні воїни, котрі водночас любили світ прекрасного. В межах Лісостепової України розрізняють сім груп пам'яток скіфської культури. Серед них дві - ворсклинська й посульська - знаходяться в межах Сумської області. Широко відомі Басівське (Роменський район) та Нільське (частина цього величезного об'єкта знаходиться в Охтирському районі) городища. Матеріали розкопок, що проводилися на цих та інших скіфських пам'ятках краю, свідчать про високий рівень виробництва не лише в галузі металургії. Досконалою була також техніка обробки кістки: застосовувалися знежирювання, розпилювання, стругання, різання, свердління, шліфування та полірування. Високої майстерності було досягнуто і при обробці шкіри, деревини. Набуло розвитку ткацтво.

Унікальним явищем є скіфські некрополі, зосереджені на середніх Сулі та Пслі. Колись вони налічували тисячі невеликих і десятки грандіозних курганів. Дослідник скіфських старожитностей граф О. Бобринський, оглядаючи кургани Посулля наприкінці XIX ст., писав: "Важко передати враження, яке викликають гігантські насипи Роменського повіту, оточені некрополями з сотень великих і малих курганів. Центральні ж величезні кургани нагадують найвищі могили Керчі. В них особливо чудовим є те, що вони зовсім не розпливлись і зберегли свою вузьку конусоподібну форму".

Скіфів змінили сармати, потім готи, гунни та інші народи. А, починаючи з останніх століть до н. е. - перших століть н. е., вся територія сучасної Сумщини входила до складу земель, населених ранніми слов'янськими племенами. Так, на території Басівського городища скіфських часів у II-I ст. до н. е. існувало ранньослов'янське поселення зарубинецької культури (III ст. до н. е. - II ст. н. е.), а в басейні рік Сейму та Сули - в районах Путивльському (поблизу сіл Харівка, Волицево, Зінового, Нова Слобода) та в Недригайлівському (неподалік с. Беседівки) - виявлено і частково досліджено низку поселень перших століть н. е. тих племен, що входили до Подесенської групи ранніх слов'ян. Ранньослов'янське плем'я черняхівської культури (III-IV ст.), що були поширені в південній частині області, у II-VI ст. н. е. входили до великого Антського східнослов'янського об'єднання. Чимало поселень та могильників черняхівської культури виявлено в Буринському, Недригайлівському, Великописарівському, Сумському та інших районах. Великі розміри поселень та дослідження на могильниках у Сумах і особливо в с. Успенці Буринського району, де розкопано понад 1500 поховань, вказують на тривале існування поселень на одному місці.

Тривалий і складний процес історичного розвитку різноманітних слов'янських племен обумовив формування великих угруповань - союзів племен. Одним із найбільших серед них у VII-X ст. був сіверянський, до складу якого повністю входили і землі нинішньої Сумщини. У сіверян значного розвитку досягли орне землеробство, скотарство, ремесло, інші промисли. В межах їх землі відомо близько 90 сіверянських об'єктів (поселення, городища, могильники). Кращими дослідженими є городища VIII-X ст. в урочищі Монастирище, біля Ромен та поблизу с. Волицево Путивльського району - найбільш раннє, що існувало вже в VII-VIII ст. і досліджене разом із могильником. За їх назвою отримали назву і відповідні археологічні культури - роменська (IX-X ст.) і волицевська (VI-VIII ст.). А неподалік с. Пристайлового (біля колишнього х. Ново-Троїцького) Лебединського району городище цього часу розкопано повністю. Матеріали, що досліджені тут, дозволяють реконструювати план і зовнішній вигляд сіверянського поселення й охарактеризувати побут і культуру його мешканців. Сіверянське городище VIII-X ст. виявлено на території с. Тополі (тепер територія Сум).

Характерною рисою роменських пам'яток є городища - укріплені поселення, що, як правило, зводилися на високих берегах річок. Ці потужні укріплення-фортеці розташовані ланцюгами вздовж Ворскли, Псла, Сули, Сейму. Вони захищали від кочовиків

внутрішні землеробські райони. Основним заняттям ранньослов'янських племен було землеробство, яке досягло значного розвитку уже в перших століттях нашої ери. Свідченням цього є чересо від двохколісного плуга, знайдене на поселенні черняхівської культури в центрі с. Коровинці Недригайлівського району. Численні наральники від подібних плугів виявлено також на Ново-Троїцькому та Волицевському городищах. Дерев'яний плуг із залізним наральником був найдосконалішим на той час орним знаряддям і його використання обумовило можливість ведення землеробства на порівняно великих площах. Про те, що у ранніх слов'ян були розвинуті ремесла, а гончарство виділялось в окрему галузь виробництва, свідчать два склади посуду, заготовленого гончарами для продажу, які знайдені на поселенні черняхівської культури в с. Коровинцях та на подібному поселенні неподалік с. Холодно-го у Недригайлівському районі.

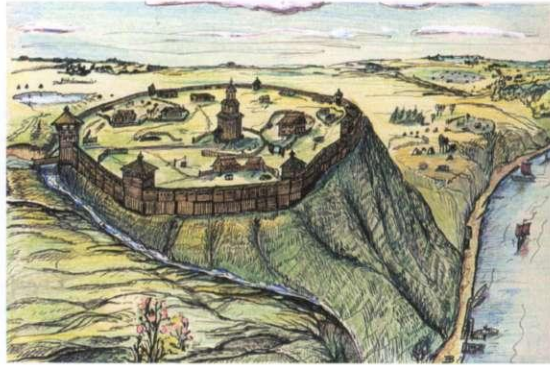
Скіфські воїни V ст. до н. е.

Нашивна платівка із зображенням скіфського воїна. Середня Сула

Скіфські воїни. Реконструкція З. Васіної

Давньоруське місто у Верхньому Поворослі

Новотроїцьке слов'янське поселення (VIII - початок IX ст. під Лебедином)

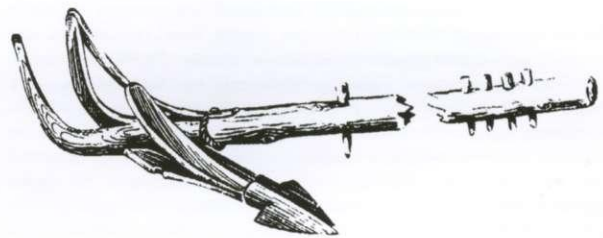
Порівняно високий рівень розвитку ремесел, продукція яких уже в перших століттях н. е. йшла на продаж, стимулював поширення торгівлі, а це, у свою чергу, прискорювало розклад общинного ладу та виникнення класів. Свідченням того, що в середовищі східних слов'ян цей процес проходив інтенсивно вже в перших століттях н. е., є також скарби римських монет та ювелірних прикрас, знайдені на території Сумщини. В Роменському районі, наприклад, поблизу с. Рогинці, знайдено скарб, що містив 140 римських монет, а скарб біля с. Вовківців - бл. 300 монет. Особливо яскраво ступінь заможності окремих осіб у ті часи визначає скарб, знайдений у Тростянецькому районі біля с. Жигайлівки, що містив 4 кг (близько 1500) римських монет. Поблизу с. Харівки Путивльського району виявлено скарб срібних прикрас VIII ст., що містив 11 серег, 10 браслетів, 15 шийних гривен, 6 фібул та інші предмети. Його власник, очевидно, належав до заможної і керівної верхівки. Проте, що в східних слов'ян VIII ст. уже існували і дружини, свідчать рештки кольчуги, знайдені в одному з поховань на могильнику біля с. Волинцевого.

Давніх слов'ян V-VII ст. на теренах краю репрезентують також пеньківська і волочинська культури. Пам'ятки пеньківської культури відомі на півдні Сумської області біля с. Куземин Охтирського та с. Рябівка Тростянецького районів. Пам'ятки волочинської культури займають північну частину області, басейни Десни й Сейму, верхів'я Сули і Псла. Вони відомі в Лебединському, Недригайлівському (села Дергачівка і Беседівка), Путивльському, Тростянецькому районах, де ці матеріали зустрічаються часом разом із пеньківськими.

Ще до християнізації слов'яни мали свою писемність.

Скіфський курган "Старша могила" під Ромнами

Слов'янське рало

Орнамент кераміки роменської культури

Розкопки слов'янського городища "Монастирище"

III. РУСЬ-УКРАЇНА (I пол. IX ст. - 1239)

Тривалий процес соціально-економічного розвитку східних слов'ян обумовив формування класових відносин і на цій основі утворення в I пол. IX ст. однієї з наймогутніших держав свого часу - Русь-України зі столицею в Києві. До її складу ввійшли й землі нинішньої Сумщини. Через територію Сумщини здійснювали походи проти зовнішніх ворогів київські князі Олег (882-912), Ігор (912-945), Святослав (964-972). Сумщина була включена в систему міжнародних відносин Русі з іншими народами й державами, зокрема Візантією, з якою наші предки то воювали, то торгували, свідченням чого є виявлені археологами на території області речі ромейського (візантійського) походження.

Після введення християнства у 988 р. життя багатьох роменських городищ продовжується вже в якості давньоруських фортець. Літописець-руси зазначав, що в цей час київський князь Володимир Святославич (980-1015) з метою укріплення кордонів держави почав "ставити городи по Сулі, по Трубежу, по Сейму, по Росі". Саме на цей період і припадають дати заснування більшості літописних міст Сумщини, хоча в літописі вони згадуються пізніше. Володимир першим почав засновувати школи, а Ярослав Мудрий (1019-1054) організовував бібліотеки. За часів правління останнього Русь досягла вершини розквіту. Після його смерті почав наростати процес дроблення єдиної держави на окремі князівства.

З XI ст. територія Сумщини належала до Переяславського і Чернігівського, а з середини XII ст. - і Новгород-Сіверського південно-руських порубіжних зі степом князівств. Незважаючи на те, що ці землі зазнавали постійних нападів кочівників, зокрема половців, край був порівняно густо заселений. На території області відомо понад 80 давньоруських городищ, поселень і могильників. Багато городищ були не тільки оборонними укріпленнями, але й містами, де зосереджувалися ремесла, торгівля та проживала верхівка тодішнього суспільства. Маєтки великих землевласників - вотчини - були великими господарствами. Робочу силу в них становили смерди. На підставі літописних повідомлень можна зробити висновок про те, що ці маєтки були досить значними, із сотнями чоловік князівської челяді.

Особливо помітну роль у житті Давньоруської держави відігравали міста і про них залишилися свідчення літописів. У добу Русі згадується 12 літописних міст і містечок Сумщини. Частина з них пов'язана з Посульською лінією оборони - могутнім форпостом Русі на східних рубежах. Її північним "замком" був Вир (нині Білопілля, 1096), далі на південь розташовувалися В'ехань (1147), Попаш (1147), Зартий (нині Мглин на Сулі, 1159), Ромен (1096), Яришів (на Роменщині, 1149). Вир уже в 1159-1161 рр. був резиденцією одного із князів - Ізяслава Давидовича. Із середини XII ст. центром Посейм'я стає славнозвісний Путивль (1146), в якому, як і в сусідніх містах - Новгороді-Сіверському, Трубчевську, Курську, Рильську і, вірогідно, Глухові (1152), правили представники князівської династії Ольговичів. Були й інші літописні міста й містечка - Вороніж (1177), Воргол (?), Ігореве (1146), Липецьк (1284).

У XII-XIII ст. на території Сумщини існували Вирське, Глухівське, Путивльське, Липецьке та Рильське удільні князівства. Часто об'єктом уваги з боку різних князів та половців був Вир. Половці населяли Дике поле, де мали свої стоянки, поховання, встановлених у степу "кам'яних баб". Вони постійно турбували русичів грабінницькими нападами. У 1113 р. половці з ханами Аепою (1108-1117) і Боняком (1090-1167) підійшли до Вира, а назустріч їм через Ромни вирушив київський князь Володимир Мономах (1113-1125) із синами, синівцями й Олегом Святославичем. Дізнавшись про це, половці втекли. У 1128 р. 7 тис. половців із ханом Осулюком (1128) прийшли до Ратмирової діброви за Виром на допомогу Всеволоду Ольговичу. Ярополк Володимирович перехопив їх послів і вони втекли. В 1147 р. під Виром половці присягали Глібу Юрійовичу.

У 1159 р. у Вир повернувся князь Ізяслав Давидович (1159-1161), який невдало ходив під Путивль на Олега Святославича. Вирівці його не пустили і він пішов на Зартий, але потім повернувся у Вир. Пізніше він з половцями двічі невдало нападав на

Чернігів і повернувся до Вира. У 1161 р. Ізяслав ходив з Вира на Білгород. Вирівське князівство існувало і в 1180-х рр.

Засновником роду глухівських князів як гілки чернігівських князів був Семен Михайлович. У 1152 р., за його правління, Юрій Долгорукий вирушив з половцями Оперлюями й Токсобичами через землі в'ятичів, Мценськ, Спаш і Глухів на Чернігів. Після невдачі він у 1153 р. відступив через Рильськ, половці спустошили Путивльщину. У 1167 р., за правління Михайла Семеновича, сина Семена Михайловича, по дорозі в Суздаль князь Володимир Андрійович залишив у Глухові у вдови Всеволода Ольговича, Марії, свою жінку з двома дітьми, яка була рідною сестрою Володимира Мстиславича.

Починаючи з 40-х років XII ст. важливі історичні події на Чернігівщині пов'язані з Путивлем. На той час територія сучасної Сумщини стала ареною запеклих міжкнязівських війн. Поміж 1146-1245 рр. Путивль у літописах згаданий 15 разів. У XII та в XIII ст. він був вотчиною новгород-сіверських князів. Під 1146 роком літопис розповідає про облогу міста військом кількох князів, які воювали

Військо Ігоря присягає на договорі з греками: християни в соборній церкві (зліва), язичники - ідолу (справа). Мініатюра з Радзивілівського літопису

Греки платять данину князю Олегу. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Князь Олег Віщий

Князь Святослав. Скульптор І. Куц

Побачення князя Святослава з імператором Іоанном Цимісієм. Художник Л. Лебедев

Святий князь Володимир Святославович

проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича. Путивль оточили загонами великого київського князя Ізяслава Мстиславича, його сина Мстислава Ізяславича і чернігівських князів-співправителів - Володимира Давидовича та Ізяслава Давидовича. Після тривалого опору місто здалося за умови, що його жителі не будуть взяті в полон і пограбовані. Ізяслав, який стояв на чолі війська, що взяло в облогу Путивль, цілував хрест, тобто дав урочисту клятву не чіпати жителів Путивля.

Проте путивльський двір новгород-сіверського князя Святослава Ольговича був таки пограбований. Переможці, чернігівські князі Давидовичі, розділили майно, запаси і челядь двору на чотири частини - відповідно до кількості князів, що воювали проти Путивля. Літопис подає детальний опис пограбованого: "І при цьому двір Святославів він розділив на 4 частини - і скорбниці, і бретяниці, і добро, що його не можна було двигнути; а в погребях було 500 берківців (5000 пудів - І.М.) меду, і вина 80 корчаг. І церкву святого Вознесіння вони всю облупили - начиння срібне, і індіті (напрестольні шати - І.М.), і покрови (дорогоцінні убруси - І.М.) служебні, - а все шито золотом, - і кадильніці дві, і кації (кадильніці з ручкою - І.М.), і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони. І не залишили вони нічого княжого, а все розділили, і челяді 700". В Ігоря і Святослава було захоплено табун з 4000 коней, а в с. Ігоревім спалено 900 скирт хліба.

На підставі літописних повідомлень простежується подальша доля путивльського двору. Невдовзі після описаних подій містом оволоділи війська великого київського князя Ізяслава Мстиславовича, який передав Путивль у володіння чернігівських князів Давидовичів (Володимира та Ізяслава, 1147). У цей історичний період територія Сумської області була ареною запеклих вторгнень у південноруські землі суздальських князів та їх васалів. У 1147 р. суздальський князь Гліб захопив Попаш і деякий час безуспішно облягав В'єхань і Вир. У результаті перемоги Юрія Долгорукого і його союзника Святослава Ольговича в 1149 р. чернігівський князь Володимир Давидович на вимогу Юрія Долгорукого змушений був віддати Святославу Ольговичу Курськ з Посейм'ям і Сновськ. Головне місто Посейм'я - Путивль - у 1149 р. повернулось у володіння Святослава Ольговича.

З цього часу і аж до поч. XIII ст. путивльський двір належав новгород-сіверським князям: спочатку Святославу Ольговичу, а потім його сину Ігорю Святославичу - герою "Слова о полку Ігоревім". У 1153 р. половці спустошили Путивльщину. В 1159 р. князь Ізяслав Давидович ходив до Путивля на Олега Святославича, князя путивльського, курського і новгород-сіверського. В 1178 р. після смерті брата Олега Ігор Святославич одержав батьківську вотчину - Новгород-Сіверське князівство (1178-1198). Можна припускати, що до цієї дати в 1184-1185 рр. Ігор Святославич князував у Путивлі.

Саме "Олегові онуки" під проводом Ігоря Святославича і вирушили 23 квітня 1185 р. у героїчний, але невдалий похід у половецький Степ. Ця превентивна акція сіверських князів була оспівана геніальним безіменним автором в одній із найвидатніших літературних пам'яток Русі - "Слові о полку Ігоревім". Сумщина найтісніше пов'язана з героями і подіями цього шедевра. Через територію краю пролягав маршрут славних русичів, у Путивлі до полку батька приєднався і полк його сина - князя путивльського (1185-1198) Володимира Ігоревича (серед інших союзників Ігоря були трубчевський і курський князь Всеволод, рильський князь Святослав Ольгович). Вступивши в степ, вони у першій битві перемогли половців. Але потім на р. Каялі русичі були розгромлені. Ігор Святославич і поранений у битві Володимир Ігоревич попали в полон. Перший утік з полону, а другий оженився на дочці половецького хана Кончака (1170-1201) і через два роки повернувся на Русь. А ще до цього, у 1185 р., половецький хан Гзак (Коза) Бурнович пограбував Путивльщину. Саме з путивльських заборол, що височіли над Сеймом, лунали віщі слова княгині Ярославни, яка після поразки й полонення Ігоря оплакувала його на мурах Путивля. Вже 800 років вона є уособленням любові до свого "лада", символом землі-матері, Батьківщини. В кінці XII - на початку XIII ст. в Путивлі зводився мурований храм, фундамент якого разом із місцем княжого двору виявлено археологами. Ці знахідки свідчать про становлення сіверської школи архітектури і про те, що в Путивлі в ті часи велось значне будівництво.

У 1207 р. Роман Ігоревич разом із уграми відбив у брата

Галич. Володимир Ігоревич утік у Путивль, де став князем (1207-1209). У 1209 р. галичани послали Романа Ігоревича, який утік з Угорщини, до його брата Володимира Ігоревича в Путивль на примирення.

Будучи своєрідним буфером між слов'янським світом і кочовиками, Сумщина впродовж століть народжувала мужніх і хоробрих воїнів. У 1223 р. путивльська дружина разом з іншими руськими і половецькими полками вийшла проти монгольської орди, яка з глибин Азії вторглася в Причорноморські степи. Але битва на Калцін закінчилася трагічно - тисячі воїнів полягли на полі брані і серед них - путивльський князь. Восени 1239 р., після захоплення Чернігова, ординці по дорозі в степ спустошили більшість населених пунктів Сумщини (Вир, В'єхань, Попаш, Зартий, Вороніж, Глухів, Путивль, Воргол, Ігореве). Багатьох жителів було захоплено в полон. У Глухів татари залишили єпископа Порфирія, якого вони захопили після взяття Чернігова. Незалежна держава Русь перетворилася на васала Золотої Орди.

Пам'ятник Ярославні в м. Путивль

Князь Ігор Святославович. Художник К. Коровін

Похід Ігоря Святославича. Мініатюра з Радзивілівського літопису

IV. ОРДИНСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА (1239-1569)

Хани Золотої Орди, яка постала після розгрому Русі, не розташовували свої гарнізони на наших землях, а обмежувалися виявом лояльності з боку русичів, сплатою ними данини й затвердженням їх князів (за відповідні дарунки). Після монгольської навали частина населення Сумщини переселилася у західні і північні райони. Проте й надалі землі краю не були цілком безлюдними. Археологічні дослідження свідчать - розвиток регіону продовжувався, хоча й менш інтенсивно, ніж за попередніх часів. У документах XIII-XV ст. згадуються зміцнені давні міста (Ромни, Путивль, Глухів, Ворголь), нові населені пункти (Хотінь, Пустогород, Буринь) та інші міста і села. З XV ст. відомі Бачівськ, Холопкове, Чорториги, а з XVI ст. - Липова Долина. Археологічні знахідки підтверджують свідчення документів. Зате так і не відродилися давньоруські міста Вир, В'єхань, Попаш, тимчасово занепала розорена татарами Хотінь.

З'являється перша інформація про Липецьк, який існував на місці теперішніх Сум. У 1284-1285 рр. липецьким князем був син Андрія Святославича, Олександр Андрійович з роду трубецьких князів. Після того, як його брата Святослава було вбито Олегом Мстиславичем Рильським, Олександр з багатими дарами поїхав у Орду, взяв там у хана військо, переміг і вбив Олега разом з двома його синами. Але в 1285 р. татари зруйнували Липецьк. У 30-50-х рр. XIV ст. в Путивлі правили удільні князі Іван Романович, Іван Іванович, Володимир Іванович Федір Іванович, які належали до однієї династії.

У серед. XIV ст. територія області ввійшла до складу Великого князівства Литовського. У 50-70-ті роки XIV ст. до Великого князівства Литовського була приєднана Чернігово-Сіверщина. Для більшості місцевих удільних володарів входження до нової держави не принесло великих змін. Як і раніше, вони залишалися власниками землі, збирали податки, видавали обов'язкові для усього населення розпорядження, чинили суди. Удільні князі визнавали лише верховенство великого князя литовського. До того ж новий глава держави зобов'язувався боронити землі від нападів татар. Поряд з місцевими князями власниками землі у нашому краї поступово стають литовці, татари, які переходять на службу до великого князя.

Глинські (Путивльські) - князі тюркського походження - вели свій родовід від темника Мансура Кіята (пом. до 1380), сина хана Золотої Орди Мамая (1373-1380), який отримав урочище Глину на Сулі - сучасний Глинськ на Роменщині, відомий у літописах з 1320 р. Його спадкоємець, татарський военачальник Лекса (пом. 1387) охрестився, прийнявши ім'я Олександр. Після отруєння в Криму Мамая (1380) він утік до великого князя Ягайла (1377-1392) й отримав землі на Ворсклі й Сулі. Син Лекси, Іван Олександрович (пом. 1399), одружився з княгинею Анастасією Острозькою й увійшов до руського князівського кола. Великим литовським князем Вітовтом (1392-1430) йому був переданий Глинськ. Примноживши свої маєтності, князі Глинські на поч. XV ст. пробилися в перші ряди русько-литовської знаті. До еміграції з Литви до Московського князівства Глинські як представники потужного роду були членами великокнязівської ради.

У 1482 р. великий князь Казимир (1440-1492) подарував князю Р. Волконському два села в Путивльському повіті. Через два роки грамотою він підтвердив право путивльського боярина Деміда на с. Чаплине, землю Терн з озерами й угіддями. В 1499 р. великий князь Олександр (1492-1506) затвердив за дворянином Сохрокою маєток, куплений ним у мешканки Путивля Орини Міткової.

У першій третині XV ст., особливо за часів князя Вітовта, автономія удільних українських князівств поступово ліквідується, згодом замість них з'являються воеводства, що поділялися на повіти. Так, у серед. XV ст. Путивльська земля входила до удільного Київського князівства в складі Литви як волость, а в 1470 р. у складі новоствореного Київського воеводства були волості Мельнянська, Буринська, Путивльська, Хотинська.

Розпочинається поширення по Україні католицизму. З часом це призводить до переходу окремих місцевих князів (Бельські, Глинські, Одоевські, Стародубські) разом із маєтностями, що не суперечило тогочасному праву, під руку великого московського князя. Зокрема, так трапилося з представником VII покоління династії Михайлом Львовичем Дородним Глинським (пом. 1534), впливовим

і талановитим магнатом із західноєвропейською освітою, який у 1508 р. підняв повстання української шляхти й козаків проти великого князя литовського Сигізмунда I Старого (1506-1548). Прагнувши відновити Київське князівство, він налагодив контакти з більшістю європейських правителів. Проте не встигло повстання поширитися, як сильне польсько-литовське військо змусило М. Глинського разом із родиною втекти до Москви. Землі, які йому належали, були закріплені за Московською державою згідно з миром 1508 р.

Небога Михайла, Олена Василівна (пом. 1538), дочка Василя Львовича Глинського Спіного Мамая (пом. до 1522), у 1526 р. стала жінкою великого московського князя Василя III (1505-1533), після смерті якого 5 років (1533-1538) була регенткою і фактичною правителькою Московської держави при малолітньому синові Іванові IV Грозному.

Наприкінці XV - на початку XVI ст. відбувається протистояння Москви і Литви - майже щороку між ними відбуваються військові сутички, в тому числі і на Сіверщині, по території якої проходив кордон між двома державами. На початку XVI ст. (1500-1503) в результаті війни з Литвою удільні князівства на Чернігівщині й півночі Сумщини, включаючи Путивльське (всього 19 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 сіл), захопила Московська держава. Південні райони області залишилися в складі Великого князівства Литовського.

Князь Вітовт

Золотоординський воїн.
Перський малюнок XV ст.

Пайза - знак татарських
збирачів данини

Бронзовий перстень-печатка з
поселення біля с. Лисогубівка
(кінець XII - початок XIII ст.)

Битва литовців з татарами. Дереворит 1521 р.

V. ПОЛЬСЬКА ДОБА (1569-1648)

Ситуація на Сумщині різко змінилася після Люблінської унії 1569 р., коли Литва і Польща утворили єдину державу Річ Посполиту із збереженням певних автономних рис для обох її складових. Тепер одна частина нашого краю перейшла з адміністративного підпорядкування Литви до Польщі, інша перебувала у складі Московської держави. Розпочалося активне освоєння польськими шляхтичами південно-західної частини країни. Вони здобували земельні маєтності завдяки виконанню державної (поштової чи подорожньої) служби, захопленню громадських угідь, одруженню з місцевими шляхетськими чи князівськими вдовами. Так, князі Корибути-Вишневецькі підпорядкували собі Ромни, Липову Долину, заснували села Великий Самбір, Великі Бубни, Корибутів та інші. У 1601 р. вперше згадується м. Кролевець. Здійснюється культурне будівництво, в тому числі в районах, що належали Московській державі. Згодом власниками земель у краї стали польські шляхтичі Пясочинські, Огницькі, Осолінські. Одночасно відбулося заселення,

хоч і повільне, східної частини Сумщини, що входила до складу Московщини. Розпочалося будівництво захисних споруд, засік, Белгородської оборонної лінії. Важливим пунктом цієї лінії було місто-фортеця Вольний (нині с. Вільне Великописарівського району), засноване 1640 р. Прикордонну службу несли переважно українці-втікачі. В 1643 виникли Терни.

На початку XVII ст. ("Смутний час") посилювалося протистояння між Польщею і Московщиною. Через територію краю здійснювали походи на Москву польські шляхтичі. Звідси ж розпочинав свій шлях на Москву Лжедмитрій I (1605-1606), за деякими даними - справжній царевич Дмитрій, якому вдалося врятуватися під час змови. В 1606 р. на Путивльщині запалало полум'я першої Селянської війни в Московщині під керівництвом Івана Болотникова (1606-1607). Він очолював основний загін селянської армії, сформований у Путивлі, який відіграв важливу роль у розгромі царських військ під Кромами та в інших битвах. Повстанці вирушили на Москву. Неодноразово через територію області здійснювали походи на Москву українські козаки, втягнуті в орбіту польсько-московських конфліктів. Так, у 1618 р. через Путивль на Москву ходили запорожці на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним (1610-1622 рр., з перервами).

Деулінський мир 1618 р., за яким майже вся Чернігово-Сверщина (окрім Путивля) залишалася за Річчю Посполитою, не припинив польсько-московського протистояння. Сутічки тривали й надалі. На закріплених за Польщею землях шляхта здійснювала жорстоку політику колонізації й насильства. Польські магнати захоплювали великі масиви земель з містами й селами. Так, місто Глухів, село Волокитине, Кочерги, Дубовичі та багато інших належали Пясочинському, місто Конотоп (1638) і навколишні села - Осолінському. Великі володіння захопили Вишневецькі. Магнати відбирали в селян землю і перетворювали їх на посполитих. Переслідувалася українська культура, мова, насаджувалася католицизм.

Для захисту південно-західного прикордоння від тиску Польщі Московщина спорудила Белгородську оборонну лінію, яка починалась на Ворсклі. В 1640 р. було зведено, як уже зазначалося, місто-фортецю Вольний (тепер село Вільне Великописарівського району). Белгородська лінія прикривала від нападів поляків значну територію, заселену втікачами з українських земель, захоплених Польщею. Багато переселенців прямувало на Путивльщину. Рятуючись від переслідувань польської шляхти, через кордон переходили часом великі групи козаків і селян. 21 лютого 1636 р. запорозький сотник Михайло Кадиченко звернувся до путивльського воєводи з проханням дозволити 300 українських козаків разом з родинами оселитися в Путивлі або іншому місці на території Московської держави, на що він дістав згоду. Проблеми українців Москва використовувала з метою просування на південь.

У XVI - I пол. XVII ст. переважна більшість населення займалася землеробством і скотарством. У землеробстві переважали трипільна й перелогова системи. Для обробітку ґрунту застосовувались плуги, сохи. Постійно зростало велике землеволодіння. Поряд із землеробством і скотарством розвивались промисли - млинарство, винокуріння, пасічництво, бортництво, видобування селітри та ін. У 1628-1629 рр. у Путивльському повіті налічувалося 266 бортних угодів. На берегах річок Псла, Сули, Терну, Вільшанки, Братениці було багато пасік. Виникали селітроварні, буди.

Розвивалася торгівля. В 1621 р. путивльський воєвода повідомляв у Розрядний приказ, що московські "торгові люди" їздять на Україну, а українські купці - в Московію "безперестанку". Через територію Сумщини (Путивль, Глухів, Кролевець, Конотоп) пролягали важливі торговельні шляхи. Виникають нові населені пункти: Алтинівка, Вирівка, Землянка, Литвиновичі, Мутин, Олешня (1638), Слоут, Сміле, Ярославець та ін. (територія Речі Посполитої). Південна частина Московської держави - Слобідська Україна - також інтенсивно заселяється вихідцями з Правобережної та

Царевич Дмитрій
(Лжедмитрій I (?))

Іван Болотников

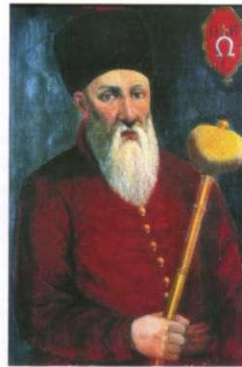

Молчанський жіночий монастир у м. Путивль.
Заснований у XVI ст.

Лівобережної України, які тікали від гніту польських панів та утисків католицької церкви. Але становище народних мас скрізь було важким.

У відповідь на посилення соціального й національно-релігійного гніту в першій третині XVII ст. по Україні прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань. Населення краю брало в них активну участь. У повстанських загонах Тараса Федоровича (Трясила) (1630), Павла Павлюка (1637), Карпа Скидана (1637), Якова Остряниці (1638) було чимало жителів Ромен та навколишніх сіл. На той час Сумщина виявилася розділеною московсько-польським кордоном на дві частини. Умовний кордон (офіційного кордону тоді не існувало) проходив десь по лінії, яка пролягала між Конотопом і Путивлем. На польському боці опинилися Глухів, Конотоп, Корибутів, Ромни, Липова Долина, Костянтинів, на московському - Путивль і підпорядковані йому Охтирка й Недригайлів, та міста, підпорядковані Белгороду (Вільшана, Бобрик, Вільне).

Гетьман Петро-Конашевич Сагайдачний

Гетьман Тарас Федорович (Трясило)

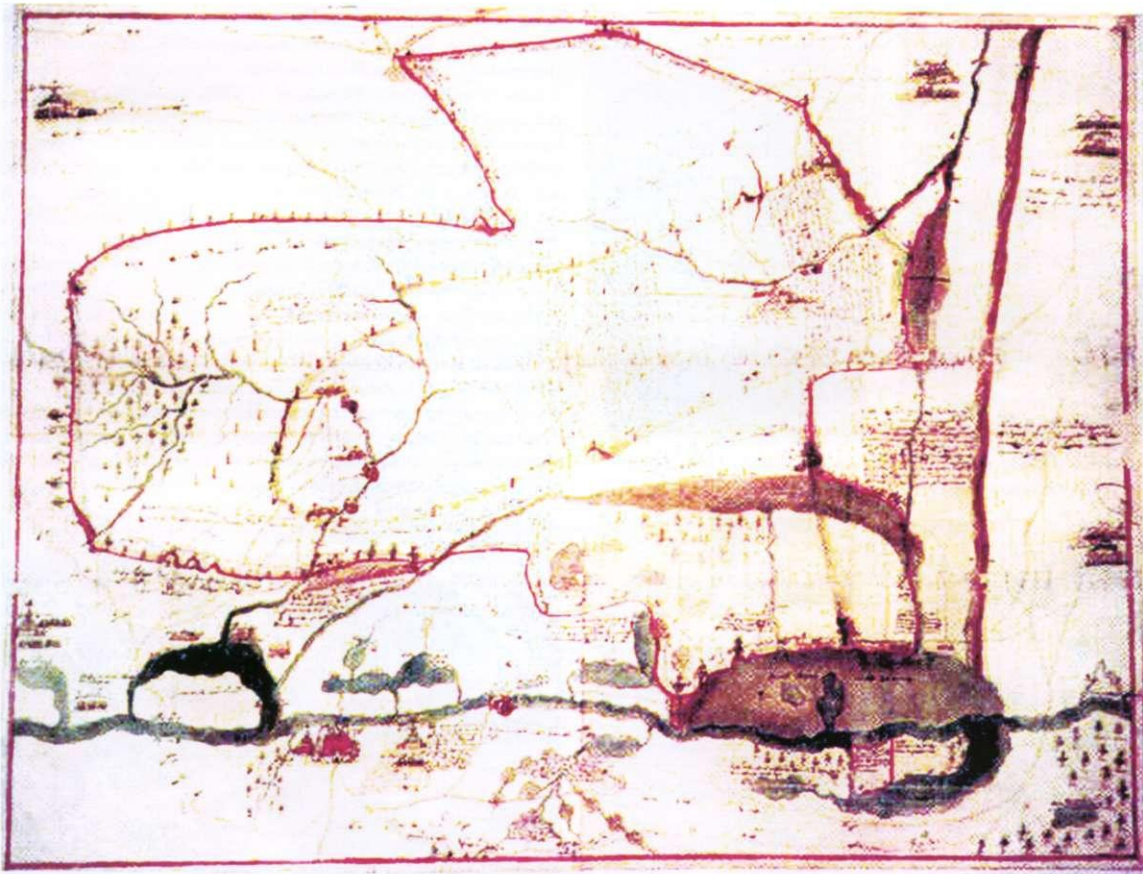
Рубежі - знаки власності бортих угідь на Сумщині (XVI-XIX ст.)

Гетьман Павло Павлюк

Гетьман Яків Остряниця.
Невідомий художник

Мапа околиць Путивля в XVII ст.

VI. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА (1648-1676)

У другій половині 40-х років XVII ст. в Україні склалася кризова ситуація, викликана соціальним і національним гнітом, денационалізацією української еліти (князів, шляхти), політикою польської влади щодо православної церкви і козацтва як стану, який перебрав на себе функції виразника національних інтересів. Все це викликало Визвольну війну (1648-1676), яку на початку 1648 р. очолив Богдан-Зиновій Хмельницький (1648-1657). У битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648), Зборовом (1649) козаками були повністю знищені наявні в Україні польські війська.

Запалала і Лівобережна Україна. До війська Б. Хмельницького почали вступати козаки, селяни, міщани. До них прилучилися селяни магнатів М. Потоцького, Є. Вишневецького, А. Киселя, які мали великі земельні маєтності і в нашому краї. Влітку 1648 р. 300 запорожців захопили містечко Костянтинів. До Ромен прибули гетьманські посланці й зачитали універсал. Невдовзі козацько-

селянське військо визволило від шляхти землі Глухівщини, Конотопщини, Кролевеччини, Роменщини. У цих місцевостях було скасовано попередній адміністративно-територіальний поділ і введено полково-сотенний устрій з новими органами управління і суду.

У цей час досить складними були відносини між українцями і московитами на порубіжних з Московською державою землях. Спочатку Москва розглядала дії повстанців як бунт черні і готувала допомогу Польщі. У Богдана Хмельницького викликало обурення те, що путивльські воєводи вели переговори з Є. Вишневецьким і А. Киселем щодо спільних дій проти повсталих, а особливо проти татар, які були союзниками гетьмана. Правда, невдовзі непорозуміння між сторонами були дещо владнані й українсько-московські відносини почали набувати іншого характеру. Почався обмін делегаціями, започаткувалися таємні переговори, під час яких визначалися позиції обох сторін щодо майбутньої війни проти Речі Посполитої.

Важливу роль в українсько-московських відносинах відігравав Путивль, який на той час належав Московській державі. Саме через путивльських воєвод здійснювалася дипломатична переписка Богдана з царем. З Києва до Путивля українці супроводжували єрусалимського патріарха Паїсія, який прямував до Москви. Козаки охороняли патріарха і після повернення його з Москви. Путивльські урядовці перебували у складі московських посольств, які вели переговори з Б. Хмельницьким. Зупинялися в Путивлі й українські посланці до московського царя.

Улітку 1651 р. ситуація в Україні дещо погіршилася. Після поразки козацького війська під Берестечком Б. Хмельницький змушений був підписати Білоцерківський договір, згідно з яким влада гетьмана обмежувалася лише Київським воєводством. На землі Лівобережної України почала повертатися шляхта, яка розправлялася з селянами. Це обумовило низку повстань і викликало масове переселення на Путивльщину й Слобідську Україну, які заселялися в основному українцями.

У 1652 р. відбулися козацько-селянські повстання на Глухівщині, Конотопщині, Роменщині. Тут знову було відновлено козацьке управління. В лютому 1652 р. глухівські козаки на чолі із сотниками Сахном і Чорним-Ляхом розгромили польський загін і рушили на поселення на територію Московії. Туди ж у березні 1652 р. вирушила частина населення Конотопа у зв'язку з наближенням до міста 2-тисячного загону польського війська.

У 1652 р. отаман ("осадчий") Герасим Кондратьєв (Кіндратенко, Кіндратович) Кіндратович, син Кіндрата, уродженець і мешканець містечка Ставиці на Київщині (Білоцерківський полк), де він народився, привів на Слобожанщину 100 козаків-переселенців ("черкасів") разом із жінками й дітьми, котрі заснували ("осадили") Суми (1652). Царський дозвіл у відповідь на звернення отриманий у 1655 р. Вільні поселення ("слободи") існували в краї з 1640-х, коли почалися переселення з Правобережжя. У сумських козаків часом виникали суперечки з монахами Путивльської Молчанської Печерської Різдва Пресвятої Богородиці пустині, які займалися бортництвом на землях, право на володіння якими відстоював полк.

Князь Єремія Вишневецький

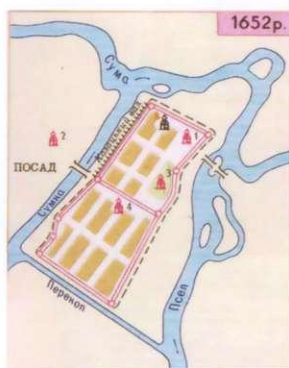
Гетьман Богдан Хмельницький

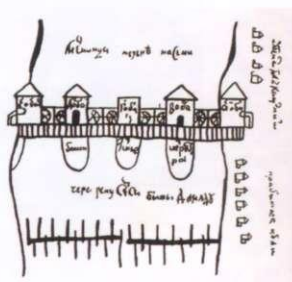
Сумський полковник Герасим Кондратьєв

Цар Олексій Михайлович. Невідомий художник

План м. Суми в 1652 р.

План млина на р. Сейм. XVII ст.

Давні Суми. Адміністративна будівля

Майже одночасно із заснуванням Сум із переселенців з Правобережжя почалося формування Охтирського полку. Початок формуванню полку поклали 456 родин українських селян і козаків Правобережної України, які переселилися на Слобідську Україну, щоб позбутися польського гноблення. Це був 4-й за територію полк Слобожанщини (після Ізюмського, Харківського, Сумського). Він призначався для оборони кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар. У 1655 р. охтирським отаманом був Іванович Дмитро. А першим полковником став Іван Гладкий (1658).

До Москви через Путивль безперервно проїжджало багато українських посланців. 1 жовтня 1653 р. Земський собор постановив розпочати війну проти Польщі і прийняти гетьмана Б. Хмельницького і Військо Запорізьке з містами і землями під "свою государеву високою руку".

1 листопада 1653 р. до Путивля прибуло й перебувало тут майже два місяці московське посольство на чолі з боярином В.В. Бутурліним. 22 грудня 1653 р. посольство вирушило з Путивля до Переяслава. Наступного дня воно зробило зупинку в містечку Корибутів (тепер Конотопського р-ну). 8 січня 1654 р. у Переяславі відбулася козацька рада за участі міщан (бл. 300 учасників), на якій було прийнято рішення про українсько-московський союз (рішення "ради" в подібному складі не могли мати юридичного характеру). Після цієї ради московські урядовці почали силоміць приводити до присяги московському царю українське населення. У січні 1654 р. мешканці Глинська, Глухова, Корибутіва, Конотопа, Кролевеця, Липової Долини, Ромен та інших населених пунктів краю під тиском московських урядовців складали присягу на вірність царю. Тепер на Україну посунули московські поміщики.

Після так званої Переяславської "ради" і приєднання Лівобережжя до Московії (1654) вихідці з Правобережжя активізують заселення спустошених земель, що отримали назву Слобідської України. У цей час було засновано Лебедин та інші населені пункти. В 1655-1657 рр. за указом царя Олексія Михайловича (1645-1676) московський воевода (воевода і полковник мешкали в Сумах) К.Ю. Арсенєв будує острог (фортецю) на Суминому городищі. Заселялися околиці міста.

Перипетії Визвольної війни обумовлювали розходження інтересів різних соціальних груп, викликали часом загострення соціальних відносин. Навесні 1658 р. на Роменщині спалахнуло селянське повстання, яке очолив Лукаш Клименко. Повстаннями були також охоплені Глухів і Кролевець. Того ж року 1500 повстанців під проводом сотника Полтавського полку Михайла Зеленського і його сподвижника Дзюка напали на Глухів, щоб знищити глухівського сотника та іншу козацьку старшину.

У січні 1658 Г. Кондратьєв їздив у Москву, де був призначений першим полковником (1658-1701) Сумського полку. Полк був створений для захисту Слобідської України й південних кордонів Московщини від нападів кримських та ногайських татар. Це був третій за територією полк Слобожанщини (після Ізюмського й Харківського). Спочатку полк підпорядковувався Розрядному приказу, а з 1688 р. - Посольському. Він мав 12 сотень, потім 20. У Сумах в кінці 1656 р. мешкало 500 осіб, а в 1660 р. - 2740. Місто в адміністративному відношенні підпорядковувалося белгородському воеводі, органом місцевого самоврядування була ратуша.

У різні часи козацької доби північні і західні землі Сумщини входили до складу Ніжинського, Чернігівського, Миргородського полків, південно-західна - Лубенського, Прилуцького, Гадяцького, Зіньківського, Полтавського полків. Сотенними центрами Ніжинського полку стали Ямпіль, Глухів, Вороніж, Кролевець, Шаповалівка, Підлипне, Попівка і Конотоп (згодом відійшов до Чернігівського полку); Гадяцького (потім Зіньківського) - Грунь, Кузємине (потім разом з Поділками увійшло до Полтавського полку); Лубенського - Сміле, Хмельів, Липова Долина, Ромни, Глинськ, Костянтинів (потім три останні увійшли до Миргородського полку), Прилуцького - Корибутів, Красне.

Південно-східні землі області, на яких існували два слобідських полки (Сумський і Охтирський), стали складовою частиною Слобожанщини, а в адміністративних та військових справах підлягали белгородському воеводі. До складу Сумського полку входили сотенні містечка Суми, Бишкін, Верхня Сироватка, Нижня Сироватка, Миропілля, Штепівка, Недригайлів, Краснопілля, Лебедин, Межиріч, Білопілля, Річки, Степанівка, Ворожба; Охтирського - Охтирка, Чупахівка, Камінь, Будилка, Хухра, Вільне, Кириківка, Боромля. Таким чином, на Сумщині постало близько 40 сотенних

містечок. Путивльський повіт входив до Курського намісництва Московської держави.

В умовах загострення суспільно-політичної боротьби, згортання соціально-економічних перетворень, посилюється втручання Москви у внутрішні справи України. Особливо посилюється московські інтриги після смерті гетьмана Б. Хмельницького (1657). У відповідь на порушення царизмом попередніх домовленостей гетьман Іван Виговський (1657-1659) уклав з Польщею Гадяцький трактат (1658), за яким Велике князівство Руське (Україна) ставало третьою автономною частиною Речі Посполитої поряд з Польщею й Литвою. Тимчасовий союз із Москвою розривався. Розпочалося українсько-російське військове протистояння, в якому на бік Москви стала частина старшини на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим Війська Запорозького Я. Барабашем, а на бік І. Виговського - кримський хан. Московські війська вторглися на територію України. Воєнні дії відбувалися і на території Сумщини.

Ніжинський полковник, наказний гетьман Іван Золотаренко. Невідомий художник

Гетьман Іван Виговський

Ніжинський полковник Іван Гуляницький. Учасник оборони Конотопа в 1659 р.

Гетьман Юрій Хмельницький. Гравюра Бонаціна

Пам'ятний хрест на полі Конотопської битви. Ск. В. Клочков, арх. С. Миргородський

Замок від міської брами в м. Конотоп (XVII-XVIII ст.)

Сутички між прихильниками Виговського й Пушкаря сталися під Глуховом, у Ромнах, с. Поділки (нині Липоводолинського району). У 1658 р. гетьман надіслав до Охтирки, Сум, Харкова та інших міст Слобожанщини листи із закликом відторгнути Україну від Москви. Але сумський і охтирський полковники Г. Кондратьєв та Іван Гладкий виступили проти гетьмана. Г. Кондратьєв розірвав послання гетьмана. На допомогу московському війську на чолі з князем Г. Ромодановським, що діяло на Лівобережжі, вирушила 150-тисячна армія князя О. Трубецького. Щоб перешкодити об'єднанню ворожих військ, І. Виговський наказав ніжинському полковнику Г. Гуляницькому зосередитися під Конотопом.

Однією з центральних подій війни 1658-1659 рр. стала знаменита Конотопська битва, яка відбулася 28-29 червня 1659 р. біля с. Соснівка. Московські війська потерпіли нищівну поразку, одну з найбільших у своїй історії. В битві загинуло понад 40 тисяч вояків царського війська, 15 тисяч потрапило у полон, у тому числі князі С. Львов, С. Пожарський, Черкаський та інші. Цвіт московського війська поліг на полях Сумщини, розплатившись життям за агресивні наміри своїх можновладців. Розгромивши царське військо, І. Виговський рушив до Конотопа. О. Трубецький зняв облогу міста

і, переслідований козаками й татарами, відступив до Путивля. Татари вторглися на територію Московщини, спустошуючи порубіжні території. Виговський покарав прихильників Москви у Ромнах, Костянтинові, Глинську і повернувся до Гадяча. Взагалі гетьман збирався йти на Москву, а цар - тікати з неї.

Після Конотопської битви, влітку 1659 р., за наказом гетьмана козаки на чолі із полтавським полковником Ф. Жученком і татари були відряджені на Слобожанщину, зокрема на територію Сумського й Охтирського полків. Проте місцеве населення, дезорієнтоване царською пропагандою про намір гетьмана повернути польських панів на Україну, не перейшло на бік І. Виговського. Татари не змогли захопити м. Суми, яке разом з московитами об'єднані Г. Кондратьєв. Проти гетьмана виступили охтирці й лебединці. Розбрат серед українців дав змогу царизму оголоситися після потрясіння. Тому хоча І. Виговський і завдав царським військам відчутні поразки під Конотопом, але, через невдоволення козацтва його орієнтацією на Польщу і татар, запланований похід на Москву не відбувся. За умов розколу суспільства І. Виговський зрікся влади на козацькій раді під Германівкою (вересень 1659 р.).

Наприкінці жовтня того ж року між новим гетьманом Юрієм Хмельницьким (1659-1663) і царським урядом у Переяславі були підписані договірні статті, якими суттєво обмежувалися автономні права України. Прийняті статті розчарували навіть проросійськи налаштовану козацьку старшину. На Україну почали повертатися московські війська. Князь Р. Ромодановський помстився конотопцям за антимосковські настрої, віддавши місто на пограбування своєї армії.

У 1660 р., під час заворушення ("чорної ради") жителів Сум проти здирств воеводи Умая Шамордіна, сумським полковником замість Г. Кондратьєва був обраний Леонтєв Кіндрат. Йому допомагали Феодосій Христиненко, Іван Швець і Дорофій Безруков. Але воевода відсторонив К. Леонтєва від полковництва. Той із приятелями втік у Москву і зустрічною скаргою. Зрештою керівників заворушення К. Леонтєва і Ф. Христиненка було четвертовано. В 1660 р. разом із 40-тисячним військом білгородського воеводи Г. Ромодановського охтирський полковник І. Гладкий вдовів свій полк на татар, яких було розгромлено на р. Кальміус.

Герасим Кондратьєв бив чолом царю, за наказом якого воевода заново поставив його полковником (1660-1701). У 1660 р. відбулося кілька сутічок між польськими та московсько-українськими військами. Розчарувавшись у московському протектораті, у жовтні 1660 р. Ю. Хмельницький під впливом козацької старшини підписав Слободищенський трактат, за яким Україна поверталася під владу короля. Гетьман намагався поширити свою владу на Лівобережжя, чому перешкодив промосковський налаштований наказний гетьман Яким Сомко (1660-1663). На початку 1662 р. до Путивля підійшов союзник Юрія, кримський хан, але гарнізон міста змусив татар відступити. Невдачі гетьманського війська призвели згодом до фактичного поділу українських земель навпіл. Настала доба "Руїни". У 1663 р. Суми витримали облогу татар. З 1663 р. на Правобережжі гетьманом був Павло Тетеря (1663-1665), а на Лівобережжі - Іван Брюховецький (1663-1668).

Узимку 1664 р. польсько-українське військо на чолі з королем Яном Казимиром III і гетьманом П. Тетерею вело військові дії на Сумщині. Було взято Конотоп, Кролевець. Проте під Глуховом (січень 1664), а потім між с. Пирогівка і м. Вороніж польське військо зазнало поразки і відступило на захід. І. Тетеря звинуватив видатного героя Визвольної війни полковника Івана Богуну в налагоджуванні відносин з Москвою і наказав його розстріляти.

У 1665 р. гетьман І. Брюховецький вирішив зміцнити своє становище в Україні, підписавши Московські статті, за якими посилювалася адміністративна і фінансова залежність України від Москви. Дії московського уряду і І. Брюховецького викликали невдоволення з боку населення, чим скористався гетьман Петро Дорошенко (1665-1676), розпочавши боротьбу за об'єднання Правобережної і Лівобережної України. У 1667 р. полковник Г. Кондратьєв із сином Григорієм побував у Москві. Поділ України юридично був закріплений Андрусівською угодою в 1667 р. між Росією і Польщею, за якою Правобережжя (окрім Києва) залишалось у складі Речі Посполитої. Такі дії Москви, яка остаточно відмовилася від зобов'язань 1654 р. про допомогу Україні у боротьбі з Річчю Посполитою, посилювали обурення українців і гнів проти царя й гетьмана.

На початку 1668 р. І. Брюховецький на раді в Гадячі порвав з Москвою і виступив зі своєї опорної бази в Котельві. Він захопив

Наказний гетьман Яким Сомко

Гетьман Павло Тетеря

Гетьман Іван Брюховецький

Полковник Іван Богун.
Художник М. Добронравов

Гетьман Петро Дорошенко.
Гравюра М. Воробйова

Гетьман
Дем'ян Многогрішний

Недригайлів, Вільшану, Терни і разом з татарами оточив Суми й Лебедин, але Кондратьєви витримали облогу. Г. Кондратьєв відстоював також Боромлю. У 1669 р. татари грабували Лебединчину. У 1668-1669 рр. Сумському полку за вірність надано ряд привілеїв.

Спроби І. Брюховецького залишитися при владі шляхом переходу під протекторат Туреччини, укладання союзу з кримськими татарами і донськими козаками та звернення до населення Слобожанщини (його підтримали мешканці Недригайлів, Тернів, Вільшани) не змогли врятувати скомпрометованого гетьмана. Незважаючи на те, що в 1668 р., за часів охтирського полковника Зинов'єва Дем'яна (1668-1669), деякі містечка очолюваного ним полку підтримали І. Брюховецького, полку надано ряд привілеїв. Але при цьому він був підпорядкований Розрядному приказу.

У 1668 р. козаки вбили І. Брюховецького і проголосили П. Дорошенка гетьманом всієї України. Але тепер новому гетьману довелося воювати на два фронти - проти Московії і Польщі - без відчутної допомоги зовнішніх сил, ворожій позиції запорожців щодо гетьмана та виступів мешканців деяких міст Лівобережжя (Сміле, Корибутів) проти його кримсько-татарської орієнтації. Спроби татар - союзників Дорошенка - захопити Суми, Краснопілля, Чугуїв також не привертати на бік гетьмана слобідське населення.

Спочатку Г. Кондратьєв прихильно ставився до П. Дорошенка, який у 1668 р. прислав до нього на переговори про своє московське підданство лебединського сотника. Але після 1674 р. Г. Кондратьєв брав участь у військових діях проти П. Дорошенка й татар. У 1676 р. колишній полковник у війську Дорошенка Ярма Петриновський, таємно з'їхавшись із Борковським і Г. Кондратьєвим під Чигириним, закликав їх не вірити Дорошенку.

У березні 1669 р. в Глухові між нещодавно обраним гетьманом Дем'яном Многогрішним (1668-1672), козацькою старшиною та царськими посланцями було підписано договірні статті, за якими дещо зменшувався тиск російського уряду на українські справи. Военне протистояння двох гетьманів поширилося на Роменщину.

У 1670-х на Сумщині знайшла відгук друга Селянська війна в Московщині під проводом Степана Разіна (1670-1671), з яким, за деякими даними, підтримував взаємний славетний кошовий отаман, виведець зі Слобожанщини Іван Сірко. В цей час біля Ромен, Конотопа, Сум з'явилися групи повстанців. Але повстання було придушене царськими військами. Брало участь у повстанні охтирські козаки. У 1670 р. на Г. Кондратьєва скаржився в Москву Д. Многогрішний за те, що він неправомірно приєднав до Недригайлів Хоружівку і Костянтинів, а також закликав Полтавський, Миргородський і Лубенський полки не входити в підпорядкування до Многогрішного. З часом Д. Многогрішний почав діяти всупереч політиці московського уряду. Тоді у березні 1672 р. царський резидент організував змову, гетьмана заарештували і відправили до Москви.

У червні 1672 р. в урочищі Козача Діброва (між Конотопом і Путивлем) відбулися вибори нового гетьмана. Ним став Іван Самойлович (1672-1687). Одночасно були підписані "Конотопські статті", що загалом повторювали "Глухівські статті" 1669 р. з подальшим обмеженням повноважень гетьмана у галузі зовнішньої політики. Сумські козаки на чолі з Г. Кондратьєвим брали участь у боротьбі проти турецько-татарської навали (1673). На козацькій раді в 1674 р. у Переяславі Самойловича проголосили гетьманом Лівобережної і Правобережної України. У 1676 П. Дорошенко капітулював перед І. Самойловичем і московськими військами, і це був кінець Визвольної війни в Україні.

Із середини XVII ст. посилюється процес переселення українців до Московської держави, що було викликано нестабільною ситуацією і постійними воєнними діями на території України. Вже влітку 1649 р., після Зборівського миру, велика кількість українських біженців прибула до Путивля і Путивльського повіту. Особливо інтенсивно заселялася Слобідська Україна. У 1650 р. вихідці з волинського міста Миропілля прийшли на береги Псла і заснували слободу Миропілля.

У 40-50-х рр. XVII ст. переселенці заснували Боромлю, Ворожба (нині Лебединського р-ну), Журавне, Лебедин, Осойву, Пристайлове, Покровку, Сироватку, Стецьківку, Терни, Тростьянець, Угроїди та ін.; у 60-ті рр. - Велику Писарівку, Дернове, Марківку, Низи, Писарівку, Річки, Рябину, Тарасівку, Тимофіївку, Штелівку. У 70-80-х рр. XVII ст. були засновані Бездрик, Бишкінь, Білка, Біловоди, Білопілля, Велика Чернечина, Великий Бобрик, Верхосулка, Вистороп, Ворожба (нині Білопільського р-ну), Жигайлівка, Кириківка, Кровне, Миколаївка, Михайлівка, Магриця, Підлісінка, Рясне,

Сінне, Славгород, Степанівка, Юнаківка, Ямне та ін. населені пункти, в кінці XVII ст. - Краснопілля, Терешківка.

Переселяючись на Слобожанщину, українці приносили із собою і ті форми суспільно-політичної організації, які існували в Гетьманщині. На території Сумщини постало два слобідські полки - Сумський та Охтирський, територія яких в адміністративному відношенні підлягала белгородському воєводі. Путивльщина входила до складу Московщини. З часом виникають цілі старшинські династії, представники яких очолювали слобідські полки. До найбільш відомих старшинських родів належали Донці (Донці-Захаржевські), Кондратьєви, Лесевицькі, Перехрестови (Перехрестови-Осипови), Романови, Шидловські. До панівної верхівки суспільства долучаються і московські чиновники, які за службу отримували земельні маєності у краї. Це родини Алфьорових, Косогових, а пізніше - князів Шереметьєвих, Меншикових, Голіциних, Юсупових та інші. На початку XVIII ст. землевласниками на Слобожанщині стають емігранти з Валахії - Абази, Кантеміри, Куликовські, іноземці і прибалтійські дворяни - Гендрикови, Циглери.

Заселялися й східні регіони Лівобережної України, які перебували під владою гетьманів, де соціальні відносини були більш гар-

Кошовий Іван Сірко

Гетьман Іван Самойлович.
Гравюра М. Воробйова

Територія Сумщини

(II половина XVII ст. - початок XVIII ст.)

Малий герб
м. Суми

моній, ніж у Московщині. В 40-70-х рр. XVII ст. на Глухівщині, Конотопщині, Кролевецьчині, Роменщині засновані села Андріяшівка, Бистрик, Богданівка, Божок (нині Червоний Ранок), Грузьке, Козацьке, Локня, Малий Самбір, Марчихіна Буда, Ображіївка, Обтове, Слобода, Сулими, Суходіл, Юринівка (нині Степне). Адміністративно протягом цього періоду північна й південно-західна частини Сумщини перебували у складі Ніжинського (Воронізька, Глухівська, Конотопська, Кролевецька, Шаповалівська, Ямпільська сотні), Миргородського, а з 1658 р. - Лубенського (Глинська, Костянтинівська, Липоводолинська, Роменська, Смілівська сотні) і Полтавського чи Гадяцького (Грунська, Кузьминська сотні) і Прилуцького полків.

Населення краю займалося переважно землеробством, скотарством, рибальством, бджільництвом та різноманітними промислами: млинарством, гуральництвом, броварством, селітроварінням, виробництвом поташу, дьогтю та ін. У 50-х рр. XVII ст. виникло кілька буд на берегах річок Хухри й Груні. Гути побутували на території Глухівської, Конотопської, Кролевецької, Лебединської сотень. У містах зростала кількість ремісників. У ряді міст (Глухів, Кролевець, Путивль, Ромни, Суми) два-три рази на рік відбувалися ярмарки і майже кожного тижня - базари.

VII. ГЕТЬМАНЩИНА (1676-1783)

Після закінчення Визвольної війни невирішені нею проблеми продовжували збурювати ситуацію в Україні. Ускладнювалося становище козацтва. Разом з Г.Г. Ромодановським сумські козаки на чолі з Г. Кондратьєвим і охтирські на чолі з М. Матвійовичем брали участь в обороні Чигирини від турків (1677, 1678). У поході 1678 р. брали участь 1200 охтирських козаків. 300 сумських козаків з Г. Кондратьєвим і його сином Іваном брали участь в обороні Чигирини в 1678. Обидва були поранені, син помер від татарських ран (1679). Після Чигиринського походу 1678 Г. Кондратьєв, М. Матвійович і харківський полковник Г.Є. Донець разом зі свитою старшин і козаків (117 осіб) їздили в Москву, де зустрічалися з царем.

У 1680 р. Г. Кондратьєв подав царю Федору чолобитну про відставку. Винагороджений і відставлений, він, проте, продовжував керувати полком з урізаними повноваженнями. Йому допомагав син Григорій. У 1681 р. цар дякував йому за вірну службу. Після

укладення Бахчисарайського перемир'я в Сумах було відслужено вдячний молебень. Г. Кондратьєв був винагороджений царем.

Сумські й охтирські козаки брали участь у Кримських походах (1687, 1689). Загальне керівництво московсько-українською армією здійснювали В.В. Голіцин, фаворит царівни Софії (1682-1689), і гетьман І. Самойлович. У поході 1687 р. сумськими козаками командували полковник Герасим Кондратьєв і його син Андрій, а охтирськими - охтирський полковник (колишній боромлянський сотник) Перехрест (Перехрестов) Іван Іванович (1681-1704, з перервами). Пунктами зосередження військ визначені Суми, Охтирка (великий полк князя Голіцина), Хотимизьк, Красний Кут. Незважаючи на невдачу походу, 2.08.1687 в Суми прислана грамота царів Івана і Петра, за якою Герасима включено в Московський Дворянський список, а Андрія - в стольники. Провину за провал походу звалено на І. Самойловича, якого позбавлено посади, а гетьманом обрано Івана Мазепу (1687-1709), який виношував таємні плани досягнення незалежності України.

З 1688 р. Сумський полк підпорядкований Посольському приказу. Під час походу 1689 р. І. Перехрестов командував слобідськими полками як полковник. Суми були одним з пунктів зосередження військ. 16.05.1689 р. під час бою з татарами на підступах до Перекопу козаки понесли втрати (у Сумському й Охтирському полках залишилося 150 осіб), І. Перехрестов був поранений, гармати, знамена й бубни відібрані.

За часів царя-самодура Петра I (1689-1725) становище має на Сумщині погіршується. У 80-90-х рр. відбувалися запеклі сутички між селянами і охороною полковника Івана Перехрестова в Охтирці й навколишніх селах. За посаду охтирського полковника з І. Перехрестовим суперничав Роман Кондратьєв, син сумського полковника Г. Кондратьєва. В 1690-х він обіймав посаду охтирського полковника. В останні роки XVII ст. Сумський полк мав 9 сотень. В Охтирському полку в 1692 р. було 12 міст.

Сумські й охтирські козаки брали участь в Азовських походах (1695, 1696). Так, весною 1696 р. царем були зібрані 2 армії: одна (120 тис. осіб) під керівництвом боярина Б.П. Шереметьєва, друга (31 тис. осіб) - під команду А.М. Головіна, Ф.Я. Лефорта, П.І. Гордона, героя Чигирини, під головним управлінням Петра I. Перша з цих армій, до якої входили Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський слобідські полки, під загальним керівництвом гетьмана І. Мазепи вирушила в пониззя Дніпра. Вона брала участь у взятті Казікермена та інших фортець. Друга вирушила на Азов (19.07.1696), після капітуляції якого слобідські полки були відпущені по домівках. У 1695 р. царі Іван і Петро підтвердили привілеї Сумського полку. Г. Кондратьєв був одним із найбагатших землевласників Слобідської України. Царизм щедро платив йому й його нащадкам за зраду інтересів України.

На поч. XVIII ст. Україна стає заручницею у вирішенні російських проблем. Під час розв'язаної царем Північної війни (1700-1721) зі Швецією українські козацькі загони, в т. ч. зі Слобожанщини, направлялися в далекі походи, на будівельні роботи тощо. Охтирські козаки брали участь у Північній війні (1700-1721), у битвах

Охтирський полковник Іван Перехрест. Невідомий художник

Цар Петро I

Гетьман Іван Мазепа. Гравюра за мал. Д. Сплітенессера

Шведський король Карл XII

Князь О. Меншиков

Гетьман Іван Скоропадський

Кафедральний Воскресенський собор у м. Суми (1708)

під Нарвою (19/30.11.1700), Ерестфером (29.12.1701), Гуммельсгофом (17.07.1702), потім були відіслані в Україну. В 1704 р., внаслідок звинувачення у кривдах до козаків, І.І. Перехрестов знятий з посади охтирського полковника з вилученням маєтків у казну.

У 1704 р. в Білопільі й с. Глушковому відбулися заворушення козаків Сумського полку. Невдовзі Сумщину зачепили події третьої Селянської війни в Росії під керівництвом К.О. Булавіна (1707-1708). 13.05.1708 р., після захоплення Черкеська, він направив на Слобідську Україну (Сіверський Донець) загони отаманів С. Драного, а також С. Безпалого і М. Голого, які об'єдналися і діяли спільно. Проти них був направлений Сумський полк на чолі з полковником (1701-1708) Андрієм Кондратьєвим, сином Г. Кондратьєва. Але в урочищі над р. Уразова під Волуйками (8.06.1708) повстанці розгромили Сумський полк. А. Кондратьєв загинув у бою разом із 1200 козаками. Загинули також племінник полковника, Омелян Григор'єв, хорунжий Андрій, лебединський, недригайлівський і грезнянський сотники, а ворожбянський сотник Дмитро Скрицький був поранений. Лише зять полковника, Василь Савін, осавули Трохим Яковлев і Кіндрат Марков утекли.

Ще більше ускладнилася ситуація на Сумщині після того, як театр воєнних дій Північної війни перемістився з Прибалтики в Україну (1708-1709). У цей час зросло невдоволення народу, з'явилися антиросійські настрої серед козацької старшини. За цих умов гетьман Іван Мазепа остаточно вирішив за допомогою Швеції звільнитися з-під влади Москви. Восени 1708 р. війська шведського короля Карла XII (1682-1718) з'явилися на півночі Сумщини. Паралельно просувалися російські війська на чолі з царем Петром I. 24 жовтня І. Мазепа разом з кількома тисячами військових вирушив з Батурина до штабу короля. 28 жовтня, коли стало відомо про перехід гетьмана на бік шведів, цар видав Маніфест, в якому наголошувалося на тому, що І. Мазепа, мовляв, хоче віддати Малоросію під владу польського короля Станіслава Лещинського. Цар наказав старшині прибути до Глухова для обрання нового гетьмана. І. Мазепа також звернувся до старшини з поясненням своєї позиції та закликком переходити на бік шведів. На нараді російських військових, що відбулася 30 жовтня у с. Погребки (нині с. Коротченкове Шосткинського району), було вирішено захопити Батурина.

2 листопада гетьманська резиденція через зраду одного зі старшин була захоплена царськими військами на чолі з О. Меншиковим, а її населення знищене. Московські ординці не помилювали ні жінок, ні дітей, ні людей похилого віку. 6 листопада у Глухові новим гетьманом було обрано І. Скоропадського. А через кілька днів у Троїцькому соборі в присутності царя, українського духовенства і старшини проголошено анафему гетьману І. Мазепі. У листопаді 1708 р. новою резиденцією гетьманів став Глухів, який знаходився поблизу українсько-російського кордону. Фактично до кінця XVIII ст. (до 1796) він був столицею України. Сумський і Охтирський полки підпорядковані азовському військовому губернаторові. Під тиском царя сумські козаки брали участь у Північній війні на боці московитів.

Російська армія на чолі з Петром I, при якому був Скоропадський, рушила через Путивль, Терни, Вільшану, Хоружівку, Марківку. 16 листопада цар прибув до Лебединя, де влаштував криваву розправу над козаками, які не зрадили Мазепі. Було страчено 900 козаків-мазепинців. Сотні козаків катовано. 20.11.-26.12.1708 в Лебедині знаходилася ставка Петра I. Потім у Лебедині залишився О. Меншиков, а цар відбув до Сум та Охтирки, намагаючись організувати опір шведам, які разом із королем перебували в Ромнах. 26.12.1708-01.1709 ставка царя знаходилася в Сумах. У кафедральному Воскресенському соборі в Сумах Петро I видав маніфест із засудженням І. Мазепи. 19.01.1709 р. царевич Олексій привів з Москви в Суми три резервні полки.

Суворі репресії царя Петра I стосовно українських козаків і відлагоджена пропагандистська машина Росії значною мірою нейтралізували рух опору і обумовили невдачі союзників. З-поміж козаків Сумщини вірними гетьману залишилися лише Роменська, Глинська і Смілянська сотні Лубенського полку. Місцеве населення включалося до боротьби переважно на боці царя. Найбільшими сутичками у нашому краї між російськими і шведськими військами наприкінці 1708 р. стали бої під с. Чаплівка (нині Шосткинського району), містечком Сміле (нині Роменського району), де 10 листопада 1708 р. загін російських військ разом з міщанами й козаками завдав втрат шведським піхотним полкам і Терни, містами Недри-

гайлів, Конотоп, Ромни, а на початку 1709 р. - поблизу сіл Грунь, Кузьмине, Хухра.

Після невдалого штурму Опошні Карл XII вирушив на Охтирку. В лютому 1709 р. він зайняв Хухру (нині Охтирського району), де відбулася сутичка московитів зі шведами. Охтирка на чолі з охтирським полковником Ф.О. Осиповим (1700-1711/1723?) відбила наступ шведів, які обложили місто. Олешня (поблизу Чупахівки) також оборонялася від шведів. Далі шведи рушили на Красний Кут, де був бій, на Опошню, витримали бій під Городнею (16.02.1709), після чого попрямували на Коломак і знову - на Опошню. Внаслідок неможливості проходження шведських військ на Москву через Слобожанщину, театр воєнних дій пересувається на Полтавщину. Зрештою, Полтавська битва (1709) покляла край тодішнім сподіванням України на визволення від московської неволі.

З обранням Івана Скоропадського (1708-1722) гетьманом посилюється втручання царя та його урядовців у справи поточного управління Україною. З 1709 р. по 1786 р. адміністративним центром Гетьманщини був Глухів. У 1708-1709 рр. була проведена адміністративно-територіальна реформа, результатом якої стало

Наказний гетьман Павло Полуботок. Невідомий художник

Гетьман Данило Апостол

Імператриця Єлизавета. Невідомий художник

Олексій Розум (Розумовський). Невідомий художник

Гетьман Кирило Розумовський. Невідомий художник

Князь О. Безбородько. Невідомий художник

створення Київської губернії, що включала і деякі російські території. Отже, поряд з гетьманською владою запроваджується і губернське правління на чолі з губернатором князем Д. Голіциним. Крім того, при гетьмані постійно знаходився російський резидент. Поступово компетенція гетьмана звужувалася. З 1718 р. Сумський і Охтирський полки стали підвладні київському військовому губернатору, а в 1726 р. перейшли у відання Військової колегії.

У 1722 р. цар створив у Глухові Малоросійську колегію на чолі з президентом С. Вельяминовим, яка робила владу гетьмана умовною. Невдовзі помер І. Скоропадський. Його поховали у Гамаліївському дівочому монастирі на Сумщині (нині - територія тюрми). Цар не дозволив нових виборів, наказним гетьманом став Павло Полуботко (1722-1723). За наказом Малоросійської колегії його викликали до Петербурга та ув'язнили в Петропавлівській фортеці, де він невдовзі й помер.

Фактичну ж владу в Україні перебрала на себе Перша Мало-

Могила генерального хорунжого Війська Запорозького М. Ханенка (1691-1760) у Глухові

Імператриця Катерина II

Козацький полковник. Художник І. Рєпін

План м. Суми в 1786 р.

російська колегія (1722-1727). На чолі полків у цей час ставляють переважно росіян. Російським чиновникам цар надає в Україні земельні маєтності. Одним із найбільших землевласників на Сумщині став О. Меншиков. Проте, зі зміною внутрішньої ситуації та загрозою війни з Туреччиною, уряд пішов на вибори гетьмана. 1 жовтня 1727 р. у Глухові новим гетьманом було обрано Данила Апостола (1727-1734), хоча, як і за його попередників, при гетьмані перебував царський посланець у ранзі міністра Ф. Наумов. Було сформовано й уряд, до якого увійшли Я. Лизогуб, М. Турковський, А. Кандиба, М. Забіла, І. Мануйлович, Ф. Лисенко, Я. Горленко, І. Борозна, А. Маркович.

У 1728 р. охтирський полковник О.Л. Лесевицький брав участь у поході до Гільяну, в Персію. До 1732 р. Суми були центром полку. у 1732 р. в місті мешкало 7700 осіб. За переписом 1732 р., Сумський полк мав 126 населених пунктів, в яких жило 85 тис. осіб, у т. ч. 3695 виборних козаків, 13 918 підпомічників, 3207 підсусідків, 18 476 залежних селян чоловічої статі. Охтирський полк за цим переписом включав 20 сотень, 13 міст, 63 слободи і села, 22 хутори з населенням 41 164 особи (7203 виборні козаки, 17073 підпомічники, 359 підсусідків, 866 наймитів, 11 856 кріпаків, близько 150 старшинських родин і духівництва; решту становили міщани та інші прошарки населення).

Гетьман багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, реформування судової системи, ліквідації зловживань при користуванні "ранговими маєтностями", стояв на захисті інтересів українського купецтва. За його правління у Глухові працювала кодифікаційна комісія на чолі з І. Борозною, потім Я. Лизогубом, метою якої була уніфікація і систематизація українського права та створення єдиного кодексу законів. Проте у 1734 р. Д. Апостол помер, і царський уряд знову не дозволив вибори нового гетьмана. Імператриця Анна Іванівна (1730-1740) утворила колегію під назвою "Правління гетьманського уряду" (1734-1750).

До її складу входило 6 осіб: троє російських військових (О. Шаховський, А. Барятинський, В. Гур'єв) і троє представників генеральної старшини (М. Забіла, Ф. Лисенко, А. Маркович). Хоча формально це був колегіальний орган, фактично всі важелі управління Україною належали князю О. Шаховському. З часом склад цього органу оновлювався, проте царська політика щодо української автономії залишалася незмінною.

У 1730-х рр. в Сумському полку вибухнула хвиля антиурядових виступів проти мобілізації селян і козаків на будівництво Української лінії. В 1732-1743 рр. Суми підпорядковувались розташованій тут Канцелярії комісії заснування Слобідських полків, яку очолював П. Шаховський. У 1735-1744 рр. першим бригадиром слобідських полків після створення Української дивізії став колишній охтирський полковник О.Л. Лесевицький. Сумські й охтирські козаки брали участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. У 1743-1765 рр. Суми - знову центр полку. В 1748 р. охтирський полковник І.О. Лесевицький (між 1741-1761) очолював 2 тис. слобідських козаків під час 2-го ліфляндського походу.

У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна (1740-1761) здійснила подорож Україною. Влітку-восени того ж року вона проїздом побувала на Сумщині - у Глухові і Кролевіці. За клопотанням генеральної старшини та сприяння фаворита й таємного чоловіка імператриці, українського козака Олексія Розума (перехрещеного на "Розумовського") було відновлено гетьманство. 22 лютого 1750 р. у Глухові відбулися урочисті вибори нового гетьмана. На цю посаду обрали Кирила Розумовського (1750-1764), на той час президента Російської Академії Наук. Невдовзі був сформований уряд. До його складу в різні роки входили П. Апостол, О. Безбородько, П. Валькевич, В. Гудович, О. Дублянський, І. Журавка, І. Журман, Й. Закревський, С. Кочубей, І. та М. Скоропадські, Я. Тарновський, В. Туманський, М. Ханенко. Гетьман намагався відстоювати автономні права України, зокрема, домігся заборони поширення на українців кріпацтва, самостійно призначав полковників, започаткував судову реформу (1760-1763), намагався перетворити старшинські з'їзди на шляхетський парламент. Але з приходом до влади імператриці Катерини II (1762-1796) доля гетьмана була вирішена. К. Розумовський змушений був відмовитися від булави (1764). Великий вплив на державні справи виявляв князь козацького походження О. Безбородько, який був пов'язаний із Сумщиною.

Замість гетьмана для управління Україною 10 листопада 1764 р. створена Друга Малоросійська колегія (1764-1786), що перебувала

в Глухові. До її складу входило чотири російські чиновники і чотири українці з числа генеральної старшини (Д. Апостол, І. Жоравка, С. Кочубей, В. Туманський), прокурор, два секретарі і канцеляристи. Очолював колегію президент Петро Румянцев, який водночас був малоросійським генерал-губернатором. Саме на цей орган і покладалася справа ліквідації будь-яких останніх ознак автономії України.

Процес ліквідації автономії торкнувся і Слобожанщини. На початку XVIII ст. змінюється адміністративне і військово-підпорядкування слобідських полків. А в 1732 р. створюється "Канцелярія Комиссии учреждения слободских полков" - центральний орган управління на Слобожанщині (до 1743 р.). Очолював її О. Шаховський. Місцем перебування цього органу було м. Суми. Створювався він для уніфікації апарату управління територією, поширення тут загальноросійського законодавства.

Сумські й охтирські козаки брали участь у Семилітній війні (1756-1763), зокрема в битвах при Грос-Егерсдорфі (на правому фланзі російських військ діяли козаки Сумського полку) й Валау (1757). Вони потерпали від нестатків, від браку корму втратили коней і повернулися додому пішки.

28.07.1765 р., у зв'язку з тим, що царський уряд скасував козацьке самоврядування на Слобідській Україні, слобідські козацькі полки на Сумщині було ліквідовано, а натомість створено регулярні - Сумський і Охтирський гусарські полки. Козаків перетворено на військових обивателів військових поселень. Території колишніх козацьких полків на правах провінцій увійшли до складу новоствореної Слобідсько-Української губернії. Колишні полкові центри Суми й Охтирка перетворилися на провінційні містечка.

У 1775 р. царські війська ліквідували Запорозьку Січ. Останнього кошового Петра Калнишевського, уродженця с. Пустовійтівка Роменського району, мецената й будівничого, було заарештовано й відправлено в заслання на Соловки, де він провів в ув'язненні 28 років.

У 1780 р. постало Харківське намісництво, до складу якого увійшли повітові міста Суми й Охтирка. В 1782 р. створені Чернігівське (увійшли Конотопський і Роменський повіти) і Новгород-Сверський (увійшов Глухівський повіт) намісництва. Путивль з 1780 р. став повітовим містом Курського намісництва, а з 1797 р. - Курської губернії. В 1787 р. Катерина II здійснила поїздку через Сумщину до Криму з метою інспектування нових приєднаних територій. Це було також завершенням процесу ліквідації автономії України.

У XVIII ст. в надрах феодальної системи зароджуються капіталістичні відносини. Як і раніше, головною галуззю економіки залишається сільське господарство, яке ґрунтується на використанні переважно власної робочої сили, а при потребі - найманой. Поряд із традиційними зерновими культурами (жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка) набувають поширення нові (серед них технічні) - картопля (з II пол. XVIII ст.), кукурудза, томати, тютюн, вдосконалюється вирощування льону, конопель. Продукція городництва, виноградарства, садівництва зі Слобожанщини знаходить свого споживача новіть у Петербурзі. На жаль, великої шкоди сільському господарству завдавали стихійні лиха - посуха, морози, град, нальоти сарани. У краї з'являються спеціалізовані тваринницькі господарства для вирощування коней, тонкорунних овець, великої рогатої худоби, свиней.

Розвивається ремісниче виробництво, поширюються промисли - млинарство, винокуріння, бортництво, виробництво селітри, поташу, дьогтю, деревного вугілля, з'являється мануфактурне виробництво. У 1718 р. в Охтирці відкрито першу в Росії тютюнову мануфактуру, в 1719 р. почала діяти Путивльська суконна мануфактура, в 1739 - Шосткинський пороховий завод. Відомими в Україні стали Глухівська цегельня (серед. XVIII ст.), Лебединський вапняний та Охтирський скляний заводи. Глухівська цегельня, на якій працювало близько 70 робітників, випускала щороку до 600 тис. штук цегли. Ремісники об'єднувалися в цехи. На поч. 1770-х у Сумській і Охтирській провінціях налічувалося 3200 ремісників, серед яких переважали ткачі, шевці, кравці та ковалі. Майже в усіх повітах поширився деревообробний промисел. Поглиблення товарно-грошових відносин сприяло поживленню ярмаркової торгівлі, візникування (Глухівський і Кролевецький повіти), чумакування (Конотопський, Лебединський, Охтирський та ін. повіти, Білопілля). В розвитку торгівлі значну роль відігравали Глухів, Кролевець, Путивль, Ромни, Суми.

Розшарування в суспільстві загострювало соціальну боротьбу. В 1767 р. повстали селяни Межиріча, а селяни Недригайлово розгромили маєток графа Ф. Головніна. Наші земляки брали участь у гайдамацькому повстанні Коліївщина під керівництвом Максима Залізняка й Івана Гонти (1768). Особливо посилилася класова боротьба під час четвертої Селянської війни в Росії під проводом О. Пугачова (1773-1775). В Сумській і Охтирській провінціях розповсюджувалися листи й відозви керівника повстання. У війську О. Пугачова були селяни-втікачі із Сумщини. За деякими даними, у його війську перебував і М. Залізняк, який утік із заслання. У 1774 р. відбулися селянські повстання в Груні, Василівці, Катеринівці та інших населених пунктах краю. Набули розголосу виступи на Сумщині гайдамаків під керівництвом Семена Гаркуші (1772-1784). Загони повстанців учинили сміливі напади на поміщицькі садиби в Білопіллі, Воронежі, Конотопі. Двічі (1776, 1784) селяни Верхньої Сироватки, Пени та Угродів повставали й чинили відчайдушний опір військам.

Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району

Інтер'єр Троїцької церкви в с. Пустовійтівка

Д. Тутало

Бандурист. Художник Д. Безперчий

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (внизу праворуч). Ікона XVIII ст

Іван Гонта. Невідомий художник

У II пол. XVIII ст. на Сумщині налічувалося близько 500 населених пунктів, в яких мешкало понад 350 тис. жителів. У 60-70-х рр. в Охтирці мешкало 11 тис. осіб, у Сумах - 9,8 тис. осіб, у Ромнах - 8,7 тис. осіб, у Глинську - 8,1 тис. осіб. Найбільшим містом був Глухів, де в 1764 р. мешкало 27,5 тис. осіб.

Відбуваються суттєві соціальні зміни. Якщо внаслідок Національно-визвольної війни (1648-1676) основна маса селян здобула особисту свободу, мала право переходити до стану міщан і козаків, тепер феодальні відносини реанімуються, поступово відбувається закріпачення основних товаровиробників. Остаточно це сталося у 1783 р. Козацька старшина й українська шляхта були зрівняні в правах із російським дворянством.

Для культурного розвитку України багато зробили уродженці м. Глухова український композитор Д.С. Бортнянський (1751-1825), український художник і педагог А.П. Лосенко (1737-1773). Ряд відомих мистецьких творів належать художнику уродженцю м. Ромнів Г.А. Стеценку (1710-1781). Плідно працював композитор, уродженець м. Глухова М.С. Березовський (1745-1777). Значний вклад у розвиток вітчизняної науки зробив перший учений-мінеролог уродженець Лебедина Ф.П. Мойсеєнко (1754-1781). Разом з М.В. Ломоно-

совим він є основоположником динамічного напрямку в мінералогії. Серед церковних діячів вирізняється постать Д. Туптала, який у Глухівському монастирі розпочав написання знаменитих "Четив-Міней".

У середині XVIII ст. в Глухові показував вистави стаціонарний театр. У Ромнах під час гастролей українських труп у I пол. XIX ст. неодноразово виступали видатні майстри сцени - М. Щепкін і К. Соленик. Розвивалася народна творчість. По селах і містах мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, співці, які виконували історичні пісні, думи. В середині XVIII ст. у Великій Писарівці відкрили шпиталь для сліпих бандуристів. Відтоді село перетворилося на значний осередок кобзарського мистецтва в Україні. Народна творчість яскраво проявлялась у різьбярстві, золотарстві, килимарстві, ткацтві, художніх вишивках. Творами різьби по дереву прикрашали церкви, будинки, хати. В Ромнах у XVIII ст. працював талановитий різьбяр Сисой Шалматов. Золотарське мистецтво було поширене в Глухові, Лебедині, Охтирці, Сумах. У 30-50-х рр. XVIII ст. відомими глухівськими золотарями були Матяш, Д. Герсанович, Я. Носович та ін. Лебединські, охтирські, сумські золотарі виготовляли дукачі, персні, сережки, брошки.

Чудові килими, прикрашені рослинним та геометричним орнаментом, ткали у Лебединському і Сумському повітах. У Лебединському повіті виготовлялись також плахти, створювались цікаві вишивки. Давнє походження мало мистецтво крелевецьких ткачів. У II пол. XVIII ст. відомими майстрами були кріпаки К. Бичко, Г. і П. Лисенки, С. Середченко, родина Обдонських та інші. Поширеним було виробництво художніх кахлів (Глинськ, Краснопілля, Ворожба, Охтирка, Ромни, Тулиголове, Куземин, Суми). В Глухові, Глинську, Ромнах, Лебедині виготовлявся декоративний посуд. На Волокитинському фарфоровому заводі працювали місцеві майстри й запрошені живописці.

В архітектурних пам'ятках Сум, Охтирки, яскраво відбилися художні смаки й ідеали творців української культури. Найбільш відомими пам'ятками мурованого будівництва, що збереглися до наших днів, є Молчанський монастир у Путивлі (XVI-XVIII ст.), Миколаївська церква в Глухові (XVIII ст.), Святодухівський собор у Ромнах (середина XVIII ст.) та ін. Розвивалося й світське будівництво.

За 1675 р. є відомості про першу школу, яка існувала в Охтирці. У 1700 р. школи були вже в Боромлі, Тростяніц. Лівобережна й Слобідська Україна в I пол. XVIII ст. відзначались порівняно високим рівнем письменності. Так, у 1732 р. на території Сумського й Охтирського полків було 72 школи, а на території Конотопщини, Глухівщини, Роменщини, що входили до складу Лівобережної України, у 1745-1747 рр. - 148. Проте в наступні роки кількість шкіл зменшилася. Це пояснювалося подальшим розоренням і закріпаченням селян та козаків, а також гнобительською політикою царизму. У 80-90-х рр. XVIII ст. в Сумах, Охтирці, Глухові, Кролевіці, Конотопі, Ромнах, Путивлі відкриті народні училища. На початку XIX ст. їх перетворили в повітові. У тодішніх навчальних закладах навчалися головним чином діти представників привілейованих класів. У 1860 р. в Сумах відкрили публічну бібліотеку. В 70-80-х роках XVIII ст. Суми, Лебедин, Охтирку, Боромлю та інші населені пункти нашого краю неодноразово відвідував філософ Г. Сковорода.

Герб м. Суми, затверджений у 1781 р.

Максим Залізник. Невідомий художник

Д. Бортнянський

Антін Лосенко

Святі Анастасія й Уляна. Ікона з м. Конотоп. XVIII ст.

Церква Миколи Козацького в Путивлі. 1735-1737 рр.

Глухівський Петропавлівський монастир. 1712 р.

VIII. У СКЛАДІ ІМПЕРІЇ (1783-1861)

У 1783 р. відбулося остаточне закріпачення селянства, чим завершилася ліквідація козацького самоуправління. Це призвело до посилення національного і соціального гніту в краї. Царський уряд роздавав великі земельні володіння російським вельможам. Наприкінці XVIII ст. Голіцину в Сумському повіті належало понад 32 тис., Барятинському - 17 тис., а в Охтирському повіті Неплюєву - до 8 тис. десятин землі. Зростало монастирське землеволодіння. Так, на території Воронізької сотні Гамаліївський монастир володів 7 селами, кількома хуторами, 6 млинами, гутою, великою кількістю земель.

Наприкінці XVIII - початку XIX ст. на українських землях поступово запроваджуються загальноросійські органи влади й управління, суд, становий поділ, адміністративна і правова системи. Ключові посади в адміністративному апараті обіймали переважно російські чиновники. Такі заходи сприяли посиленню влади центру над окраїнами, нівелюванню національних особливостей місцевого населення.

Правда, існування понад 100 років власної державності в межах Росії сприяло піднесенню культурного розвитку краю. Поширеним явищем тут було існування розгалуженої мережі церковно-парафіяльних шкіл, в яких навчалися представники різних соціальних груп, діяльність мандрівних дяків-вчителів, хоча вони не могли задовольнити потреб населення у здобутті знань. Тому не дивно, що депутати до "Уложенної комісії" від Сум ставили питання про відкриття в місті школи більш високого рівня. Яскравою сторінкою культурного життя краю була діяльність просвітницького гуртка "Полівецька академія" (1766-1816) на чолі з О. Паліциним. На засіданнях гуртка висловлювалися думки про заснування в регіоні університету. Активними членами гуртка були поет В. Капніст, архітектори М. Альфоров, В. Ярославський, засновник майбутнього Харківського університету В. Каразін, Г. Сковорода.

Чимало випускників Києво-Могилянської академії та іноземних вищих навчальних закладів працювали у Глухові: О. Лобисевич, Я. Козельський, Ф. Туманський та ін. Із Сумщиною тісно пов'язані життя і творчість велетнів духу тогочасного культурного життя країни історика і публіциста С. Медведєва, поета К. Істоміна, ігумена Глухівського Петропавлівського монастиря Д. Туптала (Ростовського), настоятеля цього монастиря М. Значко-Яворського, композиторів М. Березовського і Д. Бортнянського, художників Г. Стеценка і А. Лосенка, архітектора В. Растреллі. Розвивалися театр, усна народна творчість.

На початку 80-х рр. XVIII ст. територія Сумщини входила до складу Харківського, Курського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва, у 1791 р. - Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва, у 1796 р. - Малоросійської (Чернігівське й Новгород-Сіверське намісництва), Слобідсько-Української (Харківське намісництво) і Курської губерній. У 1802 р. Малоросійську губернію перетворено на Малоросійське генерал-губернаторство, яке поділялося на Чернігівську (увійшли Глухівський і Конотопський повіти) й Полтавську (увійшли Роменський повіт) губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменована на Харківську, до якої входили Лебединський, Охтирський, Сумський повіти. До 1917 р. наш край не зазнав суттєвих адміністративних змін і був складовою Чернігівської, Полтавської, Харківської і Курської губерній.

У першій половині XIX ст. з поступовим зростанням товарно-грошових, відносин посилюється процес розкладу кріпосницької системи. Правда, в деяких поміщицьких маєтках переходили від традиційної трипільної до багатопільної сівозміни, застосовували удосконалені сільськогосподарські знаряддя. Поміщики розширювали посівні площі під хліб, тютюн, коноплі. Найбільші тютюнові плантації були в Роменському, Конотопському повітах. У Глухівському повіті переважно вирощували коноплі. З розвитком цукрової промисловості значно розширилися площі під цукровими буряками. Особливо поширеною ця культура була в Крелевецькому, Охтирському й Сумському повітах. В Охтирському, Роменському й Сумському повітах розводили овець-мериносів, кінні заводи були в Глухівському, Конотопському та інших повітах.

Найчисленнішу групу населення складали селяни, серед яких близько половини були кріпаками. Вони не мали жодних громадянських прав і виконували феодалні повинності. Становище державних селян, до яких належали колишні козаки, військові обивателі, однодворці, вільні хлібороби, було дещо кращим. На початку XIX ст. їх вже не продавали у приватну власність, їм дозволили купувати землю, зрештою надали право переходити до стану міщан і купців, відкривати власні підприємства, займатися підприємствами. Існувала в нашому краї і невелика група удільних селян, які належали царській сім'ї. Незначну групу населення складали дворяни, міщани, духовенство, а також військові, які перебували на території Сумщини. Кріпосницька система негативно впливала на розвиток продуктивних сил як на селі, так і в місті, оскільки гальмувала формування ринку робочої сили.

Поміщики часом переводили селян у дворові або на місячину. Кріпаки ставали об'єктами торгівлі й нелюдських знущань з боку російських поміщиків. У 1843 р. поміщик Голіцин продав графу Бобринському 100 кріпаків села Юнаківки, яких етапом погнали працювати на цукрові заводи м. Сміли Київської губернії. Незважаючи на кріпосне право, поступово поширюються і поглиблюються ринкові відносини, розвивається промисловість. У 30-х рр. XIX ст. в краї набуває поширення цукроваріння, згодом - текстильне, металообробне, машинобудівне, паперове виробництво. Наприкінці 40-х рр. XIX ст. з'являються парові млини. Розвиток промисловості, зростання міст,

Рядовий Сумського гусарського полку. XVIII ст.

Атака Сумського полку в битві при Фер-Шампенуазе (1814 р.). Художник О. Сафронів

Вул. Соборна в м. Суми. XIX ст.

розклад натурального господарства сприяли поглибленню внутрішнього ринку. Всеросійське значення мали роменський Іллінський, крелевецький Хрестовоздвиженський і сумський Введенський ярмарки.

Значні суспільно-політичні події загальнодержавного значення першої половини XIX ст. знайшли відгук і в нашому краї. Населення Сумщини брало участь у Вітчизняній війні 1812 р. Воно відгукнулося на заклик царя Олександра I (1801-1825) записуватися у козацькі полки і народне ополчення. Протягом місяця було сформовано 9 полтавських і 6 чернігівських кінних козацьких полків чисельністю 18 тис. осіб. Мешканці Глухівщини, Конотопщини, Крелевеччини склали більшість у 3-му і 4-му чернігівських полках. Бойове хрещення наші земляки пройшли у серпні-вересні 1812 р. в боях за Білорусію, а закінчили війну у Парижі (3-й полк) та Гамбурзі (4-й полк).

За два місяці у Чернігівській і Полтавській губерніях було організовано понад 30 піхотних і кінних полків народного ополчення чисельністю понад 40 тис. осіб. Воїни-ополченці з Крелевеччини і Глухівщини брали участь в охороні північних кордонів губернії, зокрема в Стародубському і Новозибківському повітах, воювали

на останньому етапі з французами в Білорусії. Земське ополчення створювалося і на Слобожанщині. Було виставлено близько 13 тис. осіб, які перетворювалися на рекрутів. На потреби російської армії населення краю вносило матеріальні пожертвування - гроші, продовольство, одяг, худобу, коней, фураж. Збиралися кошти для потреб козацьких формувань і народного ополчення. У забезпеченні війська важливу роль відіграв Шосткинський пороховий завод.

У складі регулярних російських військ перебували Сумський і Охтирський гусарські та Глухівський кірасирський полки, які формувалися з уродженців нашого краю. Вони відзначилися у битвах під Вітебськом, Бородіно, Малоярославцем, Тарутіно, Красним. Серед нагороджених за відвагу в бою під Бородіно були сумчани Дорошенко, Рашевський, Бородавський, Кремницький. Бойові заслуги Сумського полку відзначив головнокомандуючий російською армією М.І. Кутузов. За бойові подвиги полк був удостоєний близько 20 срібних труб, прикрашених Георгіївськими хрестами і повитими шовковими георгіївськими стрічками. Глухівський полк був нагороджений георгіївськими штандартами з написом "За отличие при поражении и изгнании неприятеля из пределов России". Ці три полки брали участь у війні з Наполеоном і за межами Росії - у битвах під Лейпцигом, Дрезденом, Доброселем, Труа, Нонжаноном. Глухівські кірасири, сумські й охтирські гусари дійшли до Парижа.

Відчутних ударів по французах завдавали партизанські загони. Наші земляки знаходилися в загонах Давидова, Сеславіна, Фігнера. Талант організатора партизанського руху виявив уродженець с. Мефодівка (нині С.-Будського р-ну) Є.В. Четвертаков (Четвертак). Він очолював загін, що контролював у тилу французів територію Гжатського повіту на Смоленщині. Цей загін, що об'єднав близько 4 тис. осіб, згодом влився до регулярних російських військ. Серед героїв війни 1812 р. є й наші земляки - генерали П. Ковновіцин (з Тростянецьчини), В. Костенецький (Костянецький) (з Конотопщини), О. Красовський (з Лебединщини), офіцер М. Курнов (з Путивльщини) та багато інших. Проте перемога над французами, в якій проявило себе все населення, не призвела до покращення життя нижчих верств. Тому участь українців у цій боротьбі була по-суті безрезультатною. В країні залишилося кріпосне право, яке Наполеон, безперечно, відмінив би...

На початку XIX ст. поживляється суспільно-політичний рух в Україні. Частина дворянства виступає за необхідність суттєвих соціально-політичних перетворень. З'являються таємні політичні організації - "Союз благоденства", "Союз порятунку", "Малоросійське товариство", Південне і Північне товариства, "Товариство об'єднаних слов'ян". Із Сумщиною пов'язані біографії відомих діячів декабристського руху. У 1817-1818 рр. у Сумах жив генерал-майор князь С. Волконський. Уродженець Путивльського повіту М. Глебов належав до Північного товариства, був учасником повстання на Сенатській площі. Одним із керівників повстання в Петербурзі був О. Якубович, родом із Ромен. Ф. Вадковський на Охтирщині залучав до Південного товариства нових членів з числа офіцерів. Боромлю неодноразово відвідували керівники Товариства об'єднаних слов'ян брати Петро і Андрій Борисови. Очолована ними таємна організація об'єдналася з Південним товариством. Із Сумщиною було пов'язане життя О. Брігена. Він відвідував Глухівщину і Путивльщину, звідки походила його дружина Софія

Г. Полетика

В. Капніст

М. Щепкін

Католицький костел на вул. Троїцькій у м. Суми

Лучанський млин

Пором через р. Псел

Міклашевська. Дитячі роки на Тростянеччині провели брати Петро та Іван Коновніцини, які напередодні грудневого повстання агітували солдатів не присягати новому царю Миколі I. До Південного товариства належав і командир Охтирського гусарського полку А. Муравйов. У 20-ті роки XIX ст. подорожував Сумщиною один з керівників Північного товариства К. Рилєєв, збираючи матеріал для своєї майбутньої літературної праці. До послідовників декабристів належали Я. Костянецький з Конотопщини і П. Антонович з Кролевеччини. Вони були членами таємного "Товариства Сунгурова", яке було викрите влітку 1831 р. Обоє позбавили дворянства і відправили в солдати на Кавказ.

Посилилася сваволя гнобителів. Поміщиця Сумського повіту Свірська змушувала дворових дівчат, що не встигали впоратися з роботою, їсти целу, бите скло, власні коси, на морозі роздягала їх і обливала крижаною водою. Одну дівчинку вона власноручно замордувала до смерті. Сумський справник Власовський, якому Свірська поскаржилася, що селяни нібито хотіли її отруїти, під час допиту засів до смерті чотирьох кріпаків. Про ці звірства поміщиці Свірської і царського чиновника 15 лютого 1860 р. повідомлялось у газеті "Колокол", яку за кордоном видавали О. Герцен і М. Огарьов. В "Колокол" 15 травня 1861 р. також було вміщено кореспонденцію про сваволю й звярчу розправу над селянами поміщика Глухівського повіту Амосова.

Не кращим було й становище державних селян. Царський уряд збільшував для них податки й повинності. Зубожіли селяни не могли їх сплачувати. У 1836 р. недоїмки державних селян у Сумському, Охтирському, Лебединському повітах становили близько 5 млн карбованців.

У відповідь на зростання експлуатації селяни посилювали боротьбу. В червні 1817 р. виступили проти поміщика кріпаки села Семереньок Охтирського повіту, в 1833 р. - села Великий Бобрик Сумського повіту. У 1855 р. селяни Великого Самбора Конотопського повіту відмовилися відбувати панщину. Одним із великих виступів сільськогосподарських робітників України восени 1858 р. був страйк робітників і селян, які працювали на цукроварні та бурякових плантаціях поміщика-підприємця Куколь-Яснопольського (Сумський повіт). Страйк придушили за допомогою військ.

Поміщики у своїх маєтках відкривали невеликі підприємства, здебільшого для переробки сільськогосподарської сировини. Поширилися гуральництво, млинарство. 1831 року в селах Янковому Возі й Бочечках діяли перші цукроварні. В 1836-1840 рр. в Сумському повіті стали до ладу 9 цукроварень, а в 1839-1858 рр. в Глухівському й Кролевецькому повітах - 19 цукроварень. Запрацювали цукроварні, які базувалися на праці найманих робітників (у 1855 р. рафінадний завод на Хуторі-Михайлівському, 1869 р. Павлівський рафінадний завод у Сумах). У Ромнах відкрили полотняну мануфактуру, на якій працювало 86 вільнонайманих робітників. У с. Ретку Кролевецького повіту в 1842 р. заснована одна з найбільших на Лівобережній Україні паперова фабрика. У 1839-1862 рр. існував фарфоровий завод у с. Волокитиному Глухівського повіту. Заводи, на яких виготовляли сільськогосподарські машини, устаткування для гуралень, цукроварень, суконних фабрик, олійниць, відкрили в Ромнах (1835 р.), на хуторі Дмитрівському Конотопського повіту (1841 р.), в с. Вишеньках Кролевецького повіту (1852 р.). Одним із найбільших підприємств вважався Шосткинський пороховий завод, на якому в 1859 р. працювало понад 3 тис. робітників.

Наприкінці 1850-х рр. у Сумах, Охтирці, Глухові, Кролевеці й Конотопі було понад 4 тис. ремісників. У Кролевеці й повіті широкого розвитку набуло ткацтво, зокрема виготовлення узорчастих скатертин, рушників. У селах Глухівського й Охтирського повітів виробляли різноманітні дерев'яні предмети. Славилась своїми виробами смілівські кожушники.

З розвитком промисловості на Сумщині зростало число робітників. Їм жилося дуже важко. Робочий день на підприємствах був ненормований, заробітна плата мізерна. Робітники Шосткинського порохового заводу працювали без вихідних днів, жили в брудних, вогких і темних казармах, з наскрізними дірками в стінах. Лише дехто мав постелі. В 1859 р. 2910 робітників жили в казармах, розрахованих на 640 осіб. Про охорону праці ніхто не дбав, тому часто траплялись смертні випадки й каліцтва робітників. На Шосткинському заводі в 1804, 1810, 1830, 1847 рр. сталися вибухи пороху, під час яких багато робітників загинуло, а ще більше дістали тяжкі каліцтва.

Населення багато терпіло від різних епідемій. У 30-40-х рр. XIX ст. лютували холера й цинга. Дуже поширеними були черевний тиф, дифтерія. Невеликі лікарні відкрилися в повітових містах лише в I пол. XIX ст.

Протягом кінця XVIII ст. - I пол. XIX ст. сталися суттєві зміни в галузях культури, освіти, науки. З ліквідацією автономії на Лівобережжі і Слобожанщині посилюється русифікаторська політика уряду. Незважаючи на це, в I пол. XIX ст., завдяки діяльності української інтелігенції, з'являються паростки національного відродження. Вони виявилися, перш за все, у збиранні історичних документів, написанні історичних праць, дослідженні фольклору, мовознавчих студій. У справі вивчення української історії, збиранні козацької старовини значний внесок зробили наші земляки та ті, хто був тісно пов'язаний з нашим краєм - Г. Полетика, П. Симоновський, В. Рубан, Я. Маркович, О. Рігельман, Ф. Туманський, О. Лазаревський, М. Маркевич. У 20-х роках XIX ст. розпочалися систематичні археологічні розкопки Києва. Їх проводив М. Берлинський з Путівльщини.

У XIX ст. на Сумщині жили і творили діячі культури К. Ушинський, М. Щепкін (1788-1863), В. Капніст, М. Кропивницький (1840-1910), Г. Затиркевич-Карпинська. Уродженцями Сумщини є видатні діячі культури П. Куліш (1819-1897), С. Пономарьов та ін. В Ромнах, Глухові, Сварковому зупинявся М.В. Гоголь. Глухів він згадає у творах "Тарас Бульба", "Страшна помста", Ромни - в "Майській ночі". У 50-х рр. XIX ст. в Конотопі, Локотках, Кролевеці побувала Марко Вовчок. У 1843-1845 та 1859 рр. Есмань, Глухів, Ромни, с. Андріївку на Роменщині, Лебедин, Кролевець, Гирівку (тепер с. Шевченкове Конотопського району), Суми, Юнаківку, Ливфине та інші населені пункти Сумщини відвідав Т.Г. Шевченко (1814-1861). Його враження від краю відображено в повістях "Наймичка", "Капітанша", в щоденнику та ряді творів образотворчого мистецтва. 4 травня 1861 р. через Глухів провозили домовину з прахом великого Кобзаря з Петербурга на Україну.

Фарфорові вироби мануфактури Міклашевського (I половина XIX ст.). С. Волокитино Глухівського повіту

Весільний викуп. Художник К. Трутовський (1881 р.)

ІХ. КРИЗА ІМПЕРІЇ (1861-1917)

Криза кріпосництва, поразка в Кримській війні (1853-1856) і селянські виступи змусили царизм піти на буржуазні реформи. Першим кроком модернізації країни стала селянська реформа 19 лютого 1861 р., за якою скасовувалося кріпацтво. На Лівобережжі здійснення реформи відбувалося за Місцевим положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності. Селяни ставали вільними, отримували особисті і майнові права, право самостійно (без поміщика) вирішувати сімейні і господарські справи, придбавати у власність нерухоме майно, займатися підприємництвом, створювати органи сільського самоврядування, бути суб'єктом судового процесу.

Проте реформою селяни фактично були пограбовані. За уставними грамотами, що підписувалися поміщиками і селянами, розподіл землі здійснювався на користь поміщиків. За поміщиками закріплювалося право власності на всі належні їм землі, а селя-

нам надавалося лише право одержання садибної і польової землі на умовах непосильного викупу. До того ж, більшість колишніх кріпаків одержала наділи менші й гірші в порівнянні з тими, якими вони користувалися до реформи. В Охтирському повіті в селян відірали 32% земельних угідь, у Конотопському - 40%. А в селі Тучному Лебединського повіту селянські наділи скоротилися на 64%. Було й немало селян, що залишилися без землі. В Конотопському повіті такі селяни склали 7,8%, Лебединському - 12%, Охтирському - 14,8%. У більшості повітів середній наділ на рев'язку душі становив 3 десятини.

Землю селяни отримували за викуп. За земельні наділи селяни протягом 49 років мали сплатити поміщикам і казни величезні суми викупних платежів, які значно перевищували вартість відведеної їм землі. В Конотопському повіті викупна ціна землі перевищувала її ринкову в 2 рази, в Сумському й Лебединському - в 2,7 рази, по окремих селах Роменського повіту - в 3 рази. А в с. Шаповалівка Конотопського повіту викупна ціна землі перевищувала ринкову ціну у 5,3 рази. Внаслідок низької доходності землі більшість селян змушена була добувати кошти для сплати грошових повинностей різними заробітками: працювати на плантаціях і заводах, візникувати, займатися ремеслами й промислами. Наприклад, у Лебединському повіті при доходності землі у 2 крб з десятини державні селяни повинні були платити подушних зборів (подушної податі й державного земського збору) та оброчного податку - 2 крб 3 коп., а тимчасовозобов'язані селяни - 4 крб 29 коп.

Оскільки селяни не мали грошей для викупу землі, то замість них держава сплачувала поміщикам 75-80% викупної суми, решту вони самі віддавали готівкою. За цей кредит селяни мусили сплачувати ще й річні відсотки. Так, селяни змусили платити не лише за землю, а й за власну свободу. Пограбування викликало протест селян. Вже навесні 1861 р. селянський рух охопив Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Сумський, Лебединський та інші повіти. Особливо стійкістю відзначилися виступи проти поміщика селян с. Водолаги Сумського повіту, які тривали з 1864-го по 1871 рік.

У 1866 р. була здійснена реформа і щодо державних селян. Ця категорія перебувала у більш сприятливих умовах, ніж колишні поміщицькі селяни. Але з часом вони також повинні були сплатити викуп за одержану землю. Так, у 1877 р. в Охтирському повіті на один двір колишніх державних селян припадало 10,4 дес. землі, а поміщицьких - 4,9 дес., Лебединському - відповідно 7,6 і 5,2 дес., Сумському - 6,2 і 5,1 дес. Проте і колишні державні селяни отримали менші, ніж до реформи, ділянки землі.

Розвитку капіталізму і становленню буржуазної демократії сприяли й інші реформи. За земською реформою 1864 р. у губерніях і повітах створювалися органи місцевого самоврядування - земські зібрання і земські управи. Земства, збираючи місцеві податки, організовували й утримували на свій кошт навчальні заклади, установи охорони здоров'я, агрономічні і ветеринарні служби, здійснювали страхування худоби, опікувалися місцевою торгівлею, влаштуванням доріг, організацією сільськогосподарських виставок. Окремі заходи місцевих земств мали загальнодержавний резонанс. Так, наприкінці XIX ст. за сприяння Лебединського земства у повіті виникла перша в імперії сільська телефонна мережа, у 1907 р. в Охтирці з'явилася друга в імперії земська каса дрібного кредиту, яка займалася кредитуванням як колективних (кооперативи, сільськогосподарські товариства), так і одноосібних (селяни) позичальників. Гласними (депутатами) земств могли бути представники різних станів - дворяни, міщани, селяни. Серед них були і відомі на всю країну люди. Так, на початку XX ст. гласним Лебединського земства був зоолог, академік Петербурзької Академії Наук В. Заленський, Охтирського земства - відомий гомеопат, доктор медицини Л. Бразоль, головою Лебединської управи - член Державної Ради Я. Кучеров, Роменської управи - член Державної Думи Г. Навроцький, які немало прислужилися у справі впорядкування громадського життя краю.

Міською реформою 1870 р. заснуються органи самоврядування в містах, що мали подібну до земств компетенцію. Міськими головами, гласними міських дум, членами міських управ були

Софронівська пустинь. Літографія. II половина XIX ст.

Сільське весілля. Художник І. Соколов. II половина XIX ст.

Подарунок. Художник С. Васильківський

цукрозаводчики, меценати Д. Суханов, Харитоненки, Терещенки. За судовою реформою 1864 р. запроваджуються всестанові судові інституції - мировий суд і загальні суди. Саме завдяки зусиллям І. Харитоненка в Сумах було відкрито Окружний суд (другий у Харківській губернії), в якому нетривалий період часу працював відомий юрист, адвокат А. Коні. Мирові судді обиралися земствами і міськими думами. Шкільна, фінансова, судово-правова, військова реформи також сприяли просуванню Росії шляхом капіталістичних перетворень.

Незважаючи на обмежений, незавершений характер селянської реформи 1861 р. та буржуазних реформ 60-70-х рр., вони відкрили шлях для розвитку капіталістичних відносин не тільки на селі, але й у місті. На території Сумщини почала швидко розвиватися промисловість, зросли промислові підприємства, розвивалися ринкові відносини. Виникненню капіталістичних підприємств сприяло будівництво залізниць. У 1867-1870 рр. була збудована залізниця Київ-Курськ. У 1877 р. проклали залізницю Мерефа-Люботин-Суми-Ворожба. 1884 р. почався рух поїздів на Лівово-Роменській залізниці. У 90-х рр. стала до ладу залізниця Москва-Брянськ-Конотоп. Якщо наприкінці 40-х рр. XIX ст. в краї було понад 300 підприємств, то в середині 90-х рр. їх налічувалося близько 1000. Тут працювало до 22 тис. робітників. Найбільше було цукрових заводів. У Сумському повіті в 1898 р. на 10 цукрових заводах працювало 4,5 тис. робітників, а на решті 181 підприємстві - 3 тис. робітників. 3 галузей харчової промисловості, пов'язаних з переробкою сільськогосподарських продуктів, найбільш поширеними були винокурна, борошномельна, тютюнова.

Починаючи з 80-х років, значно змінюється структура промисловості. У 1870 р. починає працювати чавуноливарний завод у Свесі. В Сумах у 1891 р. відкрилися чавуноливарний і механічний заводи, 1893 р. - механічні майстерні, 1896 р. - машинобудівний завод; у Конотопі в 1898 р. - механічний і чавуноливарний заводи. Такі ж підприємства діяли в Ромнах. Здебільшого це були досить значні для того часу підприємства. Наприклад, у 1902 р. на Сумському машинобудівному заводі працювали 492 робітники.

Розвиток промисловості, зростання міст, розклад натурально-го господарства створювали в кінці XIX ст. сприятливі умови для поглиблення внутрішнього ринку. В містах і містечках відбувалися базари, ярмарки. Серед останніх відомими були Васильківський, Троїцький, Іллінський, Михайлівський і Глухові. Незначними оборотами характеризувалися дві щорічні ярмарки в Ямполі й Шостці. Фактично загальнодержавне значення мали Роменські (Масляний, Вознесенський, Олександрівський і Михайлівський), Кролевецький (Хрестовоздвиженський) і Сумський (Введеньський) ярмарки.

На початку XX ст. темпи розвитку промисловості різко спали. Вибухнула економічна криза, і це призвело до того, що ряд підприємств на Сумщині, не витримавши жорсткої конкуренції, закрився. На інших підприємствах скоротилося виробництво. Так, Сумський машинобудівний завод завантажувався роботою кожного року до 6 місяців. Робітники працювали у напівтемних і непристосованих приміщеннях. Будь-яка техніка безпеки праці була відсутньою. На більшості підприємств робочий день тривав 12 і більше годин. Заробітна плата робітників була дуже низькою. Так, наприклад, на підприємствах Конотопа, Свеси робітникам платили за день праці по 10-16 коп. Були дуже поширені штрафи, через які багато робітників, власне, не одержували зарплати. Становище працюючих погіршилось у зв'язку з промисловою кризою 1900-1903 рр. Зростала кількість безробітних.

Після реформи 1861 року поряд з промисловістю розвивалися кустарні промисли. Особливого поширення набули ткацький, деревообробний, гончарний. Крім того, кустарі виготовляли взуття, одяг, речі домашнього вжитку. Але під час економічної кризи багато ремісників розорилося.

У пореформені роки капіталістичні відносини утверджувалися і в сільському господарстві. Стосовно до потреб ринку поміщики й заможні селяни розвивали ті галузі, які давали найбільші прибутки. В ряді повітів за рахунок скорочення посівних площ під зернові культури збільшувалися площі під тютюн, цукровий буряк. Тютюництво стало галуззю торгового землеробства, зосередженою головним чином у руках капіталістичних господарств (Роменський та інші повіти Полтавської губернії). Площі під посіви цукрових буряків були збільшені в Сумському, Охтирському й Лебединському повітах.

Основою напівфеодальних пережитків у сільському господарстві було поміщицьке землеволодіння. За статистикою 1905 р. в Кролевецькому, Глухівському й Конотопському повітах з 362 769 дес. приватновласницьких земель 173 677 десятин належало дворянам. У Путивльському повіті один з поміщиків мав 22 тис. десятин землі, в Глухівському й Лебединському повітах по 10 і 12 тис. десятин. Водночас постійно зростало землеволодіння заможних селян. У той же час основна маса селянських господарств розорювалася. Напередодні першої російської буржуазно-демократичної революції у Конотопському, Глухівському й Кролевецькому повітах було 27,1 тис. малоземельних селянських господарств. Вони становили 39% від усіх селянських дворів і володіли лише 18% надільної землі. Багато господарств було безкінними. На Сумщині кількість безкінних дворів складала більш як 1/3.

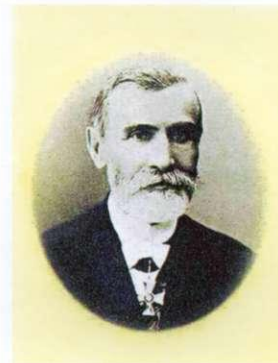
Шукаючи виходу із скрутного становища, частина селян йшла в кабалу до заможних землевласників, передусім поміщиків, які застосовували до селян, що орендували землю, тяжку відробіткову систему. Ще жорстокіше експлуатували сільськогосподарських пролетарів цукрозаводчики. Багато розорених селян йшли на далекі заробітки в Сибір, Середню Азію та інші місця. Найвищий

Іван Харитоненко

Павло Харитоненко

Микола Терещенко

Федір Терещенко

Інтер'єр сільської хати XIX ст.

відсоток відхідників на Сумщині давала Великописарівська волость, де у 80-х рр. XIX ст. при населенні в 7 тис. осіб близько 2 тис. брали щорічно дозвіл на тимчасовий відхід за межі волості. Тут з кожних 100 працездатних селян відходило на різні заробітки 87 чоловіків і 8 жінок.

Селяни-бідняки вели боротьбу з експлуататорами. У 1871 р. в Кролевецькому, Глухівському, Лебединському, Сумському та інших повітах селяни відмовлялися сплачувати податки й викупні платежі. У 1886 р. відбулися заворушення в п'яти селах Кролевецького повіту. В травні 1893 р. понад 500 селян села Юнаківки Сумського повіту напали на маєток поміщика. Селянські виступи кожен раз жорстоко придушували війська.

Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст. викликали погвалення суспільно-політичного життя. На Україні виникають "Громади". Зусиллями української громади в Петербурзі виходить журнал "Основа", редактором якого був уродженець м. Вороніж на Шосткинщині П. Куліш. Поширюється рух народників, які в 60-70-х роках вели пропаганду серед селян. Наприкінці 1873 р. - на початку

1874 р. в селах Конотопського повіту діяв гурток народників, очолюваний вчителями С.О. і В.О. Жебуньовими. Вони "ходили в народ" по селах Делітківка, Великий Самбір, Кошари, читали селянам нелегальну літературу. У 1878 р. в Ромнах виникли два народницькі гуртки. Після розгрому їх поліцією почав працювати новий гурток, більший за складом і діяльніший за попередні. У 80-х рр. були засновані групи "Народної волі" в Ромнах, Глухові, Шостці. Ромненська група мала свою друкарню. Уродженцем с. Делітківки був Я.В. Стефанович - народник, який у 1877 р. разом з іншими готував повстання селян у Чигиринському повіті. Членами виконкому "Народної волі", учасниками замаху на Олександра II були уродженці Путівля О.Д. Михайлов і О.І. Баранников. У Лебедині народилися народники, члени організації "Народна воля" Іван і Марія Калюжні, які вчинили замах на жандармського полковника в Одесі.

З поширенням соціал-демократичних ідей з'являються марксистські гуртки і групи. На рубежі XIX-XX ст. виникають політичні партії загальноросійського масштабу - соціал-демократи (більшовики і меншовики), есери, кадети, монархісти, бундівці, які мали своїх прихильників і в нашому краї. У 1900 р. в Харкові з'являється перша націоналістична політична партія - Революційна українська партія, що мала свої осередки у Києві, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Петербурзі і Москві. Активними членами Революційної української партії у столиці були студенти брати С. і В. Тимошенко з Конотопщини, Б. Іваницький із Сум.

Колективи робітників на підприємствах Сумщини формувалися в основному за рахунок українських і російських селян та ремісників, що зубожіли. У 80-х рр. відбулися перші робітничі виступи, які мали стихійний характер. У 1884 р. страйкували робітники ряду цукрових заводів Сумського повіту. Найбільшим був страйк 27 липня 1899 р. робітників Конотопських залізничних майстерень. У ньому брало участь понад 600 осіб.

На початку XX ст. країну охопила економічна криза, яка призвела до скорочення виробництва, банкрутства підприємств, збільшення кількості безробітних. Коли в липні 1903 р. на півдні Росії спалахнув загальний політичний страйк, до нього приєдналися понад 4,5 тис. робітників Конотопських залізничних майстерень. Його учасники вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, організації медичної допомоги. Страйк тривав кілька днів і був придушений військами. Почали активно виступати проти поміщиків селяни. Особливо широкого розмаху рух набув у Сумському повіті. Виступи робітників і селян відбувалися і в 1904 р.

Соціальна напруженість, невирішеність аграрного питання, поразка царської армії у російсько-японській війні - все це призвело до революції 1905-1907 рр. Загострення соціальних суперечностей на селі стало поштовхом до селянських виступів у період революції 1905-1907 рр. На території краю відбулися також робітничі заворушення. Поштовхом до початку масових революційних виступів по всій країні став розстріл у Петербурзі царизмом мирної демонстрації робітників 9 січня 1905 р. Цим розпочалася революція 1905-1907 рр.

Наприкінці січня 1905 р. в ряді міст і сіл Сумщини відбулися мітинги, маніфестації, під час яких робітники й селяни гнівно засуджували кривавий злочин царизму. Протягом лютого-березня в Сумах, Конотопі, Ромнах відбулися страйки робітників. У лютому 1905 р. селянські заворушення, що почалися в Курській губернії,

Генерал від інфантерії М. Драгомиров, уродженець Конотопа, учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

П. Куліш. Гравюра І. Хелмицького

Генерал-фельдмаршал О. Бортнянський

Генерал-лейтенант В. Костелецький

Вул. Соборна в м. Суми. Початок XX ст.

Сумський машинобудівний завод. XIX ст.

перекинулися в Глухівський і Новгород-Сіверський повіти. В ніч на 23 лютого понад 3 тисячі селян кількох сіл Глухівського й Новгород-Сіверського повітів разом з біднотою села Хинель Севського повіту Орловської губернії розгромили й спалили у Хутір-Михайлівському цукровий завод Терещенка.

Робітники Сум, Конотопа, Шостки, Ромен, Свеси в день 1 травня влаштували демонстрації, маївки. В червні 1905 р. відбулися виступи селян Лебединського повіту. Страйки сільськогосподарських робітників, розгром поміщицьких маєтків, порубка лісів мали місце і в інших повітах. Влітку 1905 р. на Сумщині почали виникати Селянські спілки. У Сумському повіті лідерами такої спілки були прапорщик А. Щербак і член редколегії газети "Сумської голос" П. Лінтварьов. Для придушення селянських і робітничих виступів використовувалися драгунські і козацькі військові частини.

Ще більшого розмаху революційний рух робітників і селян набрав восени 1905. Робітники Сум, Конотопа, Шостки та інших міст активно підтримали Всеросійський жовтневий політичний страйк. У Конотопі 10 жовтня припинили роботу залізничники. Наступного дня до них приєдналися робітники всіх підприємств. У ході страйку було утворено Раду робітничих депутатів (Роду уповноважених) у складі 87 осіб, а також робітничу дружину. 12 жовтня застрайкували робітники Буринського цукрового заводу, 18 жовтня - Шосткинського порохового заводу. Під час страйку в Шостці також була утворена Рада робітничих депутатів. У середині жовтня страйкували залізничники Хутора-Михайлівського, Ворожби, Сум.

Після опублікування 17 жовтня 1905 р. царського Маніфесту були проведені вибори до Державної Думи. Депутатом від Сумського повіту був секретар повітової земської управи, гласний Харківського губернського земства Г. Лінтварьов. На знак протесту проти недосконалостей царського маніфесту 17 жовтня в Сумах, Конотопі, Ромнах, Путивлі, Юнаківці та в інших містах і селах відбулися мітинги й демонстрації.

Виступи робітників підтримали й селяни. Найбільше розгромлених поміщицьких маєтків було в Роменському повіті. Великою організованістю відзначалися страйки батраків у Сумському повіті. Восени 1905 р. в багатьох селах відбулися мітинги й сходки. У Глинську 30 листопада озброєні селяни звільнили з тюрми політ'язнів. Збройні сутички між солдатами й селянами 21-22 листопада сталися в с. В'язовому Путивльського повіту.

З 9 по 30 грудня 1905 р. страйкували робітники Конотопських залізничних майстерень. 13 грудня застрайкували робітники Шосткинського порохового заводу. 20 грудня в Шостці сталася збройна сутичка між робітниками й поліцією. До загального страйку приєдналися також залізничники Сум, Білопілля. 10 грудня 1905 р. в Путивлі було розгромлено поліцейське управління.

Уродженці Сумщини брали участь у виступах в армії та на флоті. Єдиним офіцером, який підтримав повстання матросів на броненосці "Потьомкін", був член Революційної української партії мічман О. Коваленко з Ромен, про що він залишив спогади, опубліковані у "Літературно-науковому віснику" (1906). Посилення революційного руху, виступи робітників змусили чернігівського й харківського губернаторів наприкінці 1905 р. оголосити стан надзвичайної охорони в Конотопському, Глухівському, Кролевецькому, Сумському, Лебединському та інших повітах. Почалися арешти, звільнення з підприємств робітників. Незважаючи на це, робітники

й селяни не припиняли боротьби. Влітку 1906 р. страйки сільськогосподарських робітників охопили Конотопський, Глухівський, Роменський і Сумський повіти. Збройні сутички селян з поліцією сталися в селах Ясеновому, Рубанці, Михайлівці, Руднівці та інших.

Революційні виступи відбувалися й протягом першої половини 1907 р. В березні страйкували сільськогосподарські робітники економії графині Строганової у Сумському повіті, в квітні - робітничі станції Конотопа, у серпні - наймити Вирівської економії. Найпоширенішою формою боротьби селян були підпали поміщицьких садіб. У 1907 р. в Сумському повіті селяни у 22 місцях підпалювали поміщицьке майно.

У роки революції на Сумщині, окрім російських політичних партій, діяли осередки та групи Революційної української партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української радикально-демократичної партії, лідером якої був Б. Грінченко, Української соціал-демократичної спілки, більшовиків. Наприкінці 1907 р. поліція розгромила соціал-демократичні організації у Сумах, Шостці, Ромнах, Конотопі та інших містах. У боротьбі з революцією уряд застосовував репресивний апарат, відбувалися арешти страйкуючих, закривалися профспілки, припинялася діяльність політичних партій, заборонялося викладання українською мовою у школах.

Після промислового застою почалося зростання промисловості. Якщо наприкінці XIX ст. в Сумському, Лебединському й Охтирському повітах на 249 підприємствах працювало 10,9 тис. робітників, то в 1912 р. діяло 379 підприємств з 18,4 тис. робітників. Високим рівнем концентрації виробництва відзначалася цукрова промисловість. У 1913 р. на 23 цукрових заводах Сумського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Охтирського повітів працювало 20 тис. робітників, з них 6 тис. на трьох великих цукроварнях - у Сумах, Хуторі-Михайлівському й Тростянці. На заводах і фабриках робочий день нерідко тривав 13-14 годин, умови праці були жахливими, робітники одержували мізерну зарплату. Улітку 1912 р. в Конотопі, Сумах, Хуторі-Михайлівському, Шостці та в інших містах відбулися страйки.

У сільському господарстві поміщикам належала половина всіх приватних земель. Зростає чисельність великих селянських

Путивль. Невідомий художник. Кінець XIX ст.

Вид на вул. Соборну (м. Суми) згори (XIX ст.). Путивль. Невідомий художник. Кінець XIX ст.

Суми. Загальний вигляд. XIX ст.

господарств. Цьому сприяла політика царату, який здійснив столипінську аграрну реформу. Зможні селяни зводили свої землі в одну ділянку - відруб і засновували хутори. А тим часом відбувалося інтенсивне зубожіння основної маси селян. У 1910 р. в Сумському, Охтирському й Лебединському повітах бідняцькі господарства становили 64%. Безкінних господарств у Лебединському повіті налічувалося 16,1%, в Сумському - 19,3, в Охтирському - 20,2%. Розорені селяни шукали виходу зі скрутного становища в переселенні до Сибіру. В 1906-1909 рр. з Глухівського, Конотоп-

Солдатський загін на ст. Лебединська перед відправкою на фронт. 1914 р.

Педагогічна рада Воздвиженської школи. Початок ХХ ст.

План м. Суми на початку ХХ ст.

ського й Кролевецького повітів переселилося 1814 господарств, із Сумського, Лебединського й Охтирського повітів у 1907-1908 рр. виїхало 4634 особи. Під впливом революційного руху робітників на боротьбу піднімалися широкі маси селянства, хоча часом такі виступи набирали розбійницьких форм. У липні 1912 р. селяни-бідняки села Студенка Миропільської волості спалили житла, господарські будівлі й знищили посіви, які належали заможним селянам-відрубникам. Між селянами і військами, прибулими для їх приборкання, сталася збройна сутичка.

Новий уряд на чолі з П. Столипіним зробив спробу зруйнувати селянську общину, створити фермерські хутірські господарства, переселити радикально налаштовану частину селян на Далекий Схід і до Сибіру. Однак аграрна реформа не була завершена через опір як правих, так і лівих партій.

Немало лиха принесла населенню Перша світова війна (1914-1918). Вона погіршила і без того тяжке становище населення. На військову службу було мобілізовано значну частину дорослого чоловічого населення краю. Багато новобранців загинуло на фронті. Десятки тисяч сімей залишилися без годувальників. У 1916 р. ціни у Сумському повіті порівняно з 1914 р. зросли на жито, просо, гречку вдвічі, на овес - у 2,3 рази, на м'ясо, сало, масло - в 3-4 рази. У зв'язку з війною було закрито ряд підприємств, а решта здебільшого переключилися на випуск продукції, потрібної військовому відомству. Правда, ставали до ладу й нові підприємства: снарядний завод у Конотопі, військові майстерні у Кролевіці і Сумах. Збільшився випуск продукції Шосткинський пороховий завод, на якому в 1917 р. працювало майже 15 тис. осіб. У гонитві за прибутками підприємці посилювали експлуатацію робітників, збільшували до 14-15 годин робочий день, зменшували зарплату.

Війна спричинила до занепаду сільське господарство. Скоротилися посівні площі, знизилася врожай, зменшилося поголів'я худоби. Відбувалося подальше зубожіння селян, збільшувалася кількість безземельних і малоземельних селян. Так, у 1917 в Сумському повіті господарства таких селян було 56,7%, Охтирському - 61,9%. У 1915 р. відбулися робітничі страйки на Кекінському, Віринському, Павлівському цукрових, у 1916 р. - на Сумському машинобудівному заводах. Одне з найбільших селянських заворушень сталося 8-12 квітня 1915 р. у с. Нижній Сироватці Сумського повіту.

Медичне обслуговування населення було вкрай незадовільним. У 1886 р. в Конотопському, Кролевецькому й Глухівському повітах налічувалося 11 земських лікарів (пересічно 1 лікар на 34397 осіб). У цих повітах 1914 р. з 17 497 новонароджених померло 9596.

Велика маса населення була позбавлена можливості навчитися навіть елементарної грамоти й лишалася неписьменною. В 1912 р., наприклад, у Сумському, Лебединському, Охтирському повітах було всього 462 початкові школи, в яких навчалася 33,4 тис. дітей, переважно пануючих класів. Важливу роль у формуванні національної свідомості відіграв Харківський університет, що відкрився у 1805 р. Професорами цього закладу були вихідці із Сумщини: мовознавець О. Потебня, історик права М. Максимейко, літературознавець М. Грунський, історик медицини В. Джунковський (ректор), географ-дослідник Ефіопія (згодом - схимник) О.К. Булатович та ін. У другій половині ХІХ ст. у повітових містах краю відкриваються гімназії, реальні, комерційні, ремісничі, духовні училища, сільськогосподарська школа. У 1874 р. розпочав роботу Глухівський учительський інститут - перший вищий навчальний заклад на Сумщині. В ньому навчалися відомі діячі культури С. Васильченко, С. Сергеев-Ценський, О. Довженко. Значими в країні меценатами і благодійниками були родини цукрозаводчиків Терещенків і Харитоненків. Що ж стосується бібліотек, то їх мали здебільшого лише повітові міста.

Незважаючи на реакційну політику царизму, розвивалася українська культура. У 1888 р. в с. Косівщині Сумського повіту лікувалася в народної лікарки Параски Богущ видатна українська поетеса Леся Українка. Її враження від Сумщини знайшли своє відображення в збірці "Весняні співі".

У ІІ половині ХІХ - на початку ХХ ст. на Сумщині жили і творили прославлені діячі культури І. Репін, К. Трутовський та ін. Із Сумщини походить ряд діячів науки й культури. Вітчизняним філософом-матеріалістом, просвітителем, літературним критиком і природознавцем був уродженець м. Білопілля М.О. Антонович (1835-1918). Значний

внесок у науку зробив український філолог уродженець с. Гаврилівки (тепер Гришине) Роменського району О.О. Потебня (1835-1891). Вітчизняну астрономічну науку збагатив своїми працями уродженець с. Пушкарівки Сумського району О.М. Савич (1810-1883). О.М. Савич також плідно працював у галузі геодезії. У с. Пушкарному (тепер Грабовське) Краснопільського району народився поет, публіцист і громадський діяч П.А. Грабовський (1864-1902). Відомим поетом був уродженець м. Охтирки Я.І. Щоголів (1823-1898). На Глухівщині народився живописець і педагог, засновник Київської малювальної школи М.І. Мурашко (1844-1909).

У II половині XIX - початку XX ст., незважаючи на утиски з боку царського уряду, в Сумах, Ромнах розвивалось театральне мистецтво. У роменському театрі виступали такі корифеї української сцени, як М.Л. Кропивницький, І.К. Карпенко-Карий, П.К. Сакаганський, М.К. Садовський. Із Сумщини вийшли видатні кобзарі С.А. Пасюга (1862-1933), Г.С. Кожушко (1871-1914) та інші. У х. Воздвиженський (нині Ямпільський р-н) створюється Хрестовоздвиженське Трудове братство, очолюване М.М. Неплюєвим. Сорок років протягом двох соціальних епох (1889-1929) у Глухівському повіті проіснувало це незвичайне об'єднання, дивуючи світ чистотою своїх внутрішніх устоїв, стійкістю економічних успіхів. Розгортається храмове будівництво.

Населення краю створювало чудові зразки декоративно-прикладного мистецтва. Вироби кролевецьких майстрів здобули всесвітнє визнання, вони удостоїлися нагород на ряді міжнародних виставок. Багато майстрів художнього ткацтва було в Охтирському й Лебединському повітах. Значним гончарним осередком стало с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. Цікаві скульптури різних тварин створював межиріцький гончар Федір Падалка.

У Конотопі в 70-х рр. XIX ст. працював класик білоруської літератури Ф.К. Богушевич (1840-1900). На Сумщині перебував і ряд діячів російської культури. У 60-70-х рр. XIX ст. композитор П.І. Чайковський під час перебування в Тростянці й Низах працював над оперою "Коваль Вакула" (пізніше дістала назву "Черевички"), Другою і Третьою симфоніями. Влітку 1893 р. в Лебедині композитор С.В. Рахманінов написав сюїту для двох фортепіано, романси на слова Т. Шевченка та О. Плещеева. У 80-90-х рр. у Сумах жили і працювали письменник А.П. Чехов, російський письменник О.І. Купрін. На запрошення власника маєтку графа П. Строганова в с. Хотинь Сумського району в 1871 р. приїздив один з організаторів Товариства пересувних художніх виставок художник І.М. Крамської (1837-1887). Його вразила красою садиба господаря, яка знаходилася у старовинному парку. Гостя зацікавила й архітектура будівель та багате оздоблення кімнат палацу, зведеного за проектом італійського зодчого Джакомо Кваренгі. З гористію місцевості Крамської спостерігав розкішну природу в долині над р. Олешнею. Саме тут і народилася картина "Русалки", навяна повістю М. Гоголя "Майська ніч".

Друг Крамської, пейзажист Ф.О. Васильєв (1850-1873), також побував у Хотині (1869, 1871). У листі до матері він писав: "Я кожного дня приходжу в захоплення від прекрасних дерев. Дуби - цілий ліс, по три й по чотири обхвати, тополі своїми верхів'ями губляться в небо". У с. Стецівці Ф. Васильєв працював над картинами "Мокрий луг", "Відлига", "Забутий млин" та ін. Із Сумщиною були пов'язані художники П.О. Левченко (1856-1917) й Г.Г. Яременко (1874-1915).

С. Рахманінов

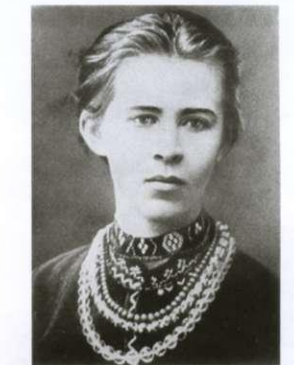
А. Чехов

І. Крамської

І. Рєпін

Леся Українка

П. Грабовський

Пам'ятник І. Харитоненку в м. Суми

Пам'ятник М. Терещенку в м. Суми (1907 р.)

М. Неплюєв з матір'ю і сестрами

П. Чайковський

Х. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917-1921

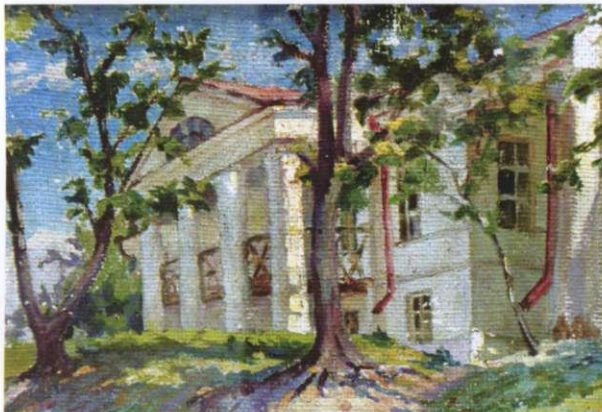
Поразки на фронті і господарська розруха в тилу привели до посилення руху озлоблених народних мас, прискорили наростання революційної кризи. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року в багатьох містах і селах Сумщини відбувалися мітинги, маніфестації, сходи. На місцях створювалися національні інституції, виникали товариства "Просвіта", що опікувалися справами освіти, культури. На Сумщині в них працювали відомі у майбутньому громадські і культурні діячі, педагоги, літератори Н. Онацький, Б. Антоненко-Давидович, М. Довгополюк, Г. Ващенко.

На початку березня владу в країні перебрав Тимчасовий уряд. Протягом його існування до складу цього уряду входив як міністр фінансів і міністр закордонних справ цукрозаводчик М. Терещенко. 4 березня 1917 р. у Києві постала Українська Центральна Рада, яка з часом перетворилася на всеукраїнський парламент. До її складу від політичних партій, громадських організацій, територіальних утворень були обрані представники й Сумщини: П. Зайцев, М. Ковенко, Г. Михайличенко, Є. Онацький, С. Тимошенко та ін. Прості маси теж пробуджувалися до активного політичного життя. Робітники, революційно настроєні солдати й селяни заарештовували представників царської влади, розганяли поліцію, створювали ради. Так, ради робітничих депутатів почали діяти в Конотопі (5-7 березня), Лебедині (13 березня).

У Сумах почав діяти народний університет, Глухівський учительський інститут перейшов на українську мову навчання. У Лебединському повіті створювалися частини Вільного козацтва. Національна ідея в нашому краї знаходила найбільш сприятливий ґрунт на Охтирщині, Лебединщині, Роменщині. Проте Центральна Рада так і не спромоглася створити дієздатний місцевий апарат управління. Одночасно активізувалася організація рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, профспілок, фабзавкомів. Ради робітничих і солдатських депутатів було утворено в Шостці (5 березня), Сумах (8 березня), Глухові (9 березня), Ромнах (12 березня). Поряд з радами робітничих і солдатських депутатів створювалися ради селянських депутатів.

Конотопська і Шосткинська ради робітничих і солдатських депутатів запровадили восьмигодинний робочий день на підприємствах, створили загони Червоної гвардії, які забезпечували "революційний порядок" у містах. Шосткинська рада робітничих і солдатських депутатів уже на першому засіданні прийняла рішення про встановлення зв'язків з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. У багатьох радах більшість місць отримали меншовики, есери й представники національних партій, які підтримували Тимчасовий уряд. Поруч з радами діяли місцеві власті Тимчасового уряду. На початку березня в усі повіти Тимчасовий уряд призначив комісарів.

За умов загального безладдя виїшли з підпілля більшовики, які активізували свою демагогічну пропаганду, чинили "революційні акції". Їхні організації діяли у Шостці, Конотопі, Білопільі, Кияниці і

Садоба Наджинської на Охтирщині.
Худ. Н. Онацький (1875-1935).

об'єднували російських та зросійщених представників пролетаріату, поодиноких євреїв. Одночасно вони посилали агітаторів на село. Така політична робота в масах приносила результати. Вже наприкінці квітня Конотопська організація РСДРП (б) налічувала у своїх лавах понад 200 робітників, або майже у 6 разів більше, ніж у березні. У травні 1917 р. виникла організація більшовиків у Охтирці, в червні в Лебедині, у селах Березі Глухівського повіту, Шаповалівці, Соснівці, Делітвіці Конотопського повіту. Допомогу більшовицьким організаціям подавали Петроградський, Московський, Харківський комітети РСДРП (б). У травні 1917 р. в Глухівський повіт для проведення "політичної роботи" прибули більшовики - робітники Путиловського заводу, матроси Балтійського флоту.

Посилювався революційний рух серед робітників і селян. Влітку й восени відбулися страйки робітників в Конотопі, Шостці, Сумах, Охтирці. Селяни Крелевецького, Лебединського, Путивльського, Сумського та інших повітів захоплювали поміщицькі землі. В ряді економічній Сумського і Лебединського повітів сільсько-господарські робітники вимагали встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення зарплати. Селяни села Степанівка Сумського повіту виступили з заявою, у якій зазначалося, що вони разом із робітниками боротимуться за перехід фабрик, заводів і землі у власність "трудового народу".

Після провалу наступу на фронті й липневого страйку в Петрограді в Україні почали поширюватися безладдя й анархія. У Конотопі, Сумах, Глухові, Лебедині та інших містах відбулися збори й мітинги, на яких заполітизовані маси виступили проти корніловського заклоту. Для боротьби з його учасниками організувалися загони Червоної гвардії. В Конотопі робітники залізничних майстерень будували броньовики. Залізничники здійснювали контроль за пересуванням військових ешелонів. Після розгрому корніловського заклоту на хвилі демагогії розгорнувся процес більшовизації рад. 21 вересня глухівський повітовий комісар повідомляв Тимчасовий уряд: "Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів у руках більшовиків, своєю владою відмінняє накази начальника місцевого гарнізону... В посаді Шостка заворушення. Рада солдатських депутатів втручається в дії міліції і місцевих властей". На заклик Глухівської ради 27 вересня до міста прибуло кілька тисяч селян із навколишніх сіл, які за допомогою солдатів місцевого гарнізону звільнили з в'язниці селян, заарештованих за революційні виступи.

25 жовтня (7 листопада) 1917 року більшовики захопили владу в Петрограді. Жовтневий переворот в Росії вплинув на зміну політичної ситуації в Україні, де часом маси підтримували більшовиків. За останніх агітували їхні ж емісари, що прибували з Росії. В містах і селах Лебединського, Охтирського, Сумського, Роменського, Глухівського, Конотопського, Крелевецького, Путивльського повітів відбулися організовані більшовиками мітинги. А 27-28 жовтня на підприємствах Конотопа і в селах повіту відбулися мітинги, на яких їх учасники вимагали встановлення радянської влади на місцях. У Сумах 30 жовтня зросійщені солдати місцевого гарнізону, а 1 листопада робітники машинобудівного заводу заявили про приєднання до петроградського пролетаріату й гарнізону і про підтримку більшовицького уряду.

Наприкінці жовтня робітники Сумського заводу "Двигун" за спонукання більшовиків запровадили на підприємстві робітничий контроль. Коли власник пригрозив закрити завод, робітники в листопаді 1917 року вирішили націоналізувати підприємство. У Сумському повіті сход села Юнаківки ще 29 жовтня 1917 року прийняв постанову, в якій зазначалося, що після того, як 25 жовтня влада "дійсно стала народною", всі поміщицькі землі, ліси, запаси хліба й кормів, худоба, машини негайно переходять в розпорядження волосного земельного комітету. На початку листопада виконком Сумської повітової ради селянських депутатів розпорядився облікувати землю, майно поміщицьких економіч і запроваджувати над ними контроль.

2 листопада за ініціативи більшовицької організації об'єднана рада Конотопських рад робітничих і солдатських депутатів утво-

рила Військово-революційний комітет, який проголосив радянську владу у місті і повіті. За активної допомоги зросійщених робітників Конотопа в листопаді радянську владу встановили селяни у Дубов'язівці, в Карабутовому. 8 листопада у Шостці відбувся мітинг робітників порохового заводу і солдатів гарнізону. Учасники мітингу проголосили радянську владу і прийняли резолюцію на підтримку рад робітників, солдат і селян. 10 листопада з'їзд селянських депутатів Сумського повіту оголосив власністю народу всі цукрові заводи, землі, ліси, маєтки, що належали поміщикам. 12 листопада відбулися заворушення селян містечка Терни Лебединського повіту.

Щоб дізнатися про ставлення більшовиків до розподілу й користування конфіскованими землями і майном, селяни Хильчицької, Радземської та Протопонівської волостей Новгород-Сіверського повіту в листопаді 1917 року відрядили своїх ходаків на прийом до В. Ульянова-Леніна. Це були М.А. Лузгарьов (с. Кренидівка), Ф.П. Стариков (с. Зноб-Новгородське) та А.І. Усиков (с. Велика Берізка). Більшовицький лідер прийняв хліборобів, розпитав їх про життя селян, їх ставлення до радянської влади, відповів на запитання ходаків, а потім порадив їм, як треба "по-новому" влаштовувати життя, маючи на увазі "будівництво" комунізму. Повернувшись додому, обдурені ходаки на зборах селян з пафосом звітували про зустріч з В. Ульяновим-Леніном.

Дії більшовиків стурбували Центральну Раду. 30 листопада, вступивши до Конотопа, українські курені роззброїли військові частини, що підтримували більшовиків і хотіли заарештувати членів більшовицької організації, раду робітничих депутатів, військ-ревком. Більшовикам довелося йти у підпілля. У Путивлі відбувся путч, спрямований проти Центральної Ради. Збільшовичені селяни села Дергачівки Лебединського повіту, зібравшись на сходку 7 грудня, заявили, що вони визнають єдиною "законною" владою Рад Народних Комісарів. Своєю демагогією більшовики задурювали маси. Коли Центральна Рада заборонила пропускатися без її відома ешелони з хлібом та іншими продовольчими вантажами до Москви, Петрограда, а також на фронт, залізничники ст. Білопілля вирішили не виконувати її розпорядження.

У Харкові відбувся нелегітимний (представляв переважно Слобожанщину) т. з. 1-й "всукраїнський" з'їзд рад, який 12 (25) грудня 1917 року проголосив Україну "республікою рад" і вирішив встановити "братерські відносини" з Росією. В роботі з'їзду брали участь делегати-більшовики від Конотопського, Кролевецького, Глухівського, Сумського, Охтирського, Лебединського, Роменського повітів.

В містах і селах більшовики створювали червоногвардійські й партизанські загони, щоб протидіяти Центральній Раді. У Сумах червоногвардійські загони були організовані зі зросійщених робітників машинобудівного, Повлівського рафінадного заводів та інших підприємств, солдатів і матросів, селян навколишніх сіл. Загонами керував міський штаб Червоної гвардії. У Конотопі під керівництвом місцевого комітету РСДРП (б) діяв головний штаб, який дбав про організацію і озброєння червоногвардійських загонів. Червоногвардійські загони були створені в Охтирці, Тростянці, Ворожбі, Красноліллі, у селах Могриці, Степанівці, Покровці Сумського повіту та інших місцях. Здебільшого їх очолювали солдати, які співчували більшовикам. В селі Студенок Глухівського повіту партизанський загін організував більшовик-матрос Балтійського флоту уродженець цього села В.О. Циганок.

Незважаючи на це, в листопаді-грудні 1917 р. на території Сумщини була встановлена влада Центральної Ради. На ухвалення нею III Універсалу, яким проголошувалася Українська Народна Республіка, радянський уряд Росії відповів першою неоголошеною війною проти України. У грудні 1917 почалося вторгнення більшовиків в Україну. Через територію Сумщини рушили озвірілі більшовицькі загони під керівництвом В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова. На їх заклик наприкінці грудня в Сумському, Конотопському, Путивльському, Лебединському, Глухівському та інших повітах розгорнулася боротьба дезорієнтованих мас проти Центральної Ради. З Росії в Україну рушили червоногвардійські загони московських, брянських, харківських мародерів. Одним із перших на Сумщину прибув Перший московський червоногвардійський загін під командуванням А.О. Знаменського, що складався переважно з робітників фабрик і заводів Благуже-Лефортовського району Москви. Його спорядили за вказівкою В. Леніна. По до-

розі в Україну загін поповнився робітниками Брянська, які теж хотіли "допомогти братам-українцям у боротьбі з контрреволюційною" Центральною Радою.

27 грудня 1917 року радянську владу на ст. Хутір-Михайлівський встановили бунтівні залізничники за допомогою загону А.О. Знаменського. 29 грудня до збройної боротьби долучилися робітники містечка Ворожба. Але війська Центральної Ради почали брати верх. Тоді на допомогу більшовикам прийшли червоногвардійці Білопілля. 31 грудня війська Центральної Ради були витіснені з Білопілля й Ворожби. Партизанами й московськими червоногвардійцями в ніч на 1 січня 1918 року був захоплений Глухів. Першого ж дня нового, 1918 року новостворений ревком проголосив у місті Глухові й повіті радянську владу. На початку січня українським військам знову вдалося встановити свою владу у Глухові й на Хуторі-Михайлівському. Але 6 січня головорізи загону Знаменського з боями знову захопили Глухів і Хутір-Михайлівський. Московські й брянські червоногвардійці допомагали робітникам і селянам встановлювати радянську владу також у Путивлі, Бурині, Конотопі та багатьох інших населених пунктах. Очолювані С. Петлюрою загони відступили.

29 грудня 1917 року в Охтирці відбувся мітинг робітників, селян і солдатів. Заслухавши інформацію про "рішення" 1-го "всукраїнського" з'їзду рад, учасники мітингу прийняли постанову про те, що в Охтирці і повіті влада повинна належати раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. Наприкінці грудня 1917 року радянська влада була встановлена у Тростянці, Кириківці, Бомолі, Юнаківці, Хотині, Миколаївці (тепер смт Жовтневе) та інших. 4 січня 1918 року взяла владу в свої руки Лебединська повітова рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. У самому Лебедині створили революційний штаб. На початку січня "радянськими" стали Глинськ, Сміле та інші населені пункти Роменського повіту.

Загострилася ситуація в Сумах і Ромнах, де зосереджувалися війська Центральної Ради. На вимогу більшовиків, підтриманих загонами озброєних робітників і солдатів, виконком Сумської ради 9 січня прийняв постанову про розпуск ревкому, заборонив газету "Сумської вестник", визнав за потрібне переобрати раду. В наступні дні збільшовичені солдати, сумські червоногвардійські загони, а також червоногвардійці Харківського загону роззброїли українські війська, розігнали установи влади. 13 січня почала працювати в новому складі Сумська повітова рада робітничих і солдатських депутатів. У її складі більше половини депутатів становили більшовики. В Ромнах, незважаючи на протидію українських партій, 10 січня, після захоплення міста військами М. Муравйова, теж відбувся повітовий з'їзд селян, який проголосив встановлення радянської влади у місті й повіті. З'їзд обрав комісаром повіту солдата-більшовика Савченка. Більшовицькі загони під командуванням П. Єгорова і Р. Берзіна зайняли Конотоп. Було окуповано Охтирку.

Отже, до середини січня по всій Сумщині було завершено встановлення радянської влади, яку більшовики принесли на своїх багнетях. Виникли ревкоми, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У січні – лютому 1918 року відбулися волосні й повітові з'їзди рад, які розглянули питання радянського, госпо-

Симон Петлюра.

Гетьман Павло Скоропадський.
Фото 1918 р.

дарського й культурного будівництва, обрали відповідні виконавчі комітети. Ці ради діяли під керівництвом компартійних організацій і вводили в Україні в дію декрети, видані в Росії. Робітники встановлювали контроль над виробництвом. 25 січня на засіданні представників заводських комітетів цукрових заводів Радського повіту утворено економічний комітет, який мав організувати охорону заводів, контроль за їх роботою, дбати про умови праці й матеріальне становище мас.

8 січня 1918 р. виконком Глухівської Ради ухвалив запровадження робітничого контролю над всіма підприємствами. 25 січня за рішенням повітового з'їзду рад Конотопщини почали здійснювати робітничий контроль у головних залізничних майстернях, паровозному депо, на снарядному заводі та інших підприємствах. Керуючись вказівками російських більшовиків, органи Радського влади здійснювали конфіскацію поміщицьких земель і майна. Так, у Путивльському повіті наприкінці січня 1918 р. конфісковано в поміщиків землю наділяли (давали в користування) селян сіл Землянки, Дубинки, Грузького та інших. Утворювалися перші державні маєтки (радгоспи), сільськогосподарські товариства, комуни. У селі Великій Березці ініціатором створення артілі на базі колишнього поміщицького маєтку став А.І. Усиков - один з ходаків до В. Ульянова-Леніна в листопаді 1917 року. На вимогу останнього 18 січня 1918 року зі станцій Хутір-Михайлівський і Конотоп було відіслано до Москви, Петрограду й на Західний фронт 140 тис. пудів цукру. Через день-два мали відвантажити ще близько 200 тис. пудів борошна.

Але недовго торжествували більшовики. Невдовзі після підписання Брестського миру (3.03.1918) Центральна Рада за допомогою німецьких і австро-угорських військ взялася за відновлення своєї влади в Україні. У березні розпочався наступ німців, у авангарді яких наступали українські загони. Більшовики агітували робітників, наприклад, Павлівського рафінадного заводу протидіяти цьому. Газета "Вестник Украинской Народной Республики" 14 березня повідомляла, що в Конотопському повіті "селянство, дізнавшись про те, що Центральна Рада йде спільно з німецькими військами у наступ, відкололось від неї і тепер йде з радянською владою". В повітах виникали нові або поповнювалися новими бійцями вже існуючі червоногвардійські загони.

Щоб зупинити просування українських військ, за наказом Надзвичайного комітету оборони по боротьбі з німецькими окупантами було утворено кілька фронтів, зокрема Бахмацький (командуючий В.М. Примаков). В районі Бахмача - Конотопа зосереджувалась 5-а армія під командуванням Р.Ф. Сіверса. 14 березня Народний Секретаріат України оголосив на воєнному становищі Полтавську й Чернігівську губернії, на території яких точились бої. У всіх повітах, у т. ч. Роменському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому, запроваджувалася обов'язкова військова та трудова повинність.

У Конотопі більшовики створили озброєний загін робітників, який після короткочасного навчання вирушив на фронт. Путивльський повітовий комітет більшовиків сформував чотири червоногвардійські загони, до яких записано 3 тисячі чоловік. Велику допомогу компартійним організаціям Лебединського, Охтирського, Путивльського, Сумського повітів у створенні червоногвардійських, партизанських загонів і диверсійних груп на випадок зайняття українськими військами цих територій подали більшовики Харкова. Для здійснення цього завдання до Сумського й Путивльського повітів прибув 21 чоловік, до Лебединського повіту - 18 чоловік, до Охтирського - 15 чоловік.

Незважаючи на опір червоних, українські й австро-німецькі війська в середині березня вступили на територію Роменського, Конотопського, Кролевецького повітів. Правда, 18 березня німців було зупинено за 15 кілометрів на схід від Конотопа, в районі залізничного роз'їзду Дубов'язівка. В складі більшовицьких військ, які билися тут з німцями, були 1-й Соціалістичний загін луганських робітників під командуванням К.Е. Ворошилова, Харківський червоногвардійський загін, який очолював М.О. Руднев, червоногвардійський загін під командуванням О.Я. Пархоменка, путивльський червоногвардійський загони та інші підрозділи. В районі Дубов'язівки вони протягом 10 днів вели бої з частинами 7-го резервного німецького корпусу, після чого відступили.

Наприкінці березня австро-німецькі війська зайняли Роменський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський і частково Пу-

тивльський, Сумський, Лебединський повіти. 1 квітня вони ввійшли в Путивль і Ворожбу, а 5 квітня вийшли на лінію Суми-Охтирка (на кордон з Росією).

29 квітня 1918 р. до влади в Україні замість Центральної Ради прийшов гетьман генерал П. Скоропадський. Його родинне коріння було пов'язане з Сумщиною, де у Глухові колись правив відомий предок - гетьман І. Скоропадський, а родина мала тут земельні маєтності. За часів Української держави до її території були приєднані мирним шляхом частини Белгородщини і Курщини: міста Грайворон, Суджа, Путивль. У складі гетьманського уряду були вихідці з Сумщини - міністр праці В. Косинський, міністр освіти і місцецтва М. Василенко, товариші (заступники) міністра торгу і промисловості С. Бородавський і В. Тимошенко. Гетьман чимало зробив для розвитку української освіти, науки, культури. Серед перших академіків новоствореної Української Академії Наук двоє були уродженцями нашого краю - С. Тимошенко і В. Косинський. Відкриття Українського державного університету освячувалося іконою Охтирської Божої Матері. Але лише у культурно-освітній сфері німецько-австрійські війська й дали можливість гетьману діяти вільно.

4 травня 1918 року на ст. Коренево (Курська обл.) було укладено угоду між більшовицькою Росією й Німеччиною про встановлення "нейтральної зони" й припинення на ній воєнних дій. "Нейтральна зона" проходила вздовж кордону з РРФСР по території Чернігівської губернії з північного заходу на південний схід. До зони входив район Середино-Буди. Тут концентрувалися більшовицькі сили для нового вторгнення в Україну, формувалася 1-а Українська радянська дивізія. Зважаючи на те, що більша частина волостей Новгород-Сіверського повіту, в т. ч. й повітовий центр, були зайняті німецькими військами, в листопаді 1918 р. утворили Середино-Будський повіт, який проіснував до 23 лютого 1919 року. Середино-Будський повіт входив до складу Росії.

Вступ в Україну німців припинив агресію більшовицької Росії, але мав він і негативні наслідки. На зайнятій території були поновлені старі порядки. Не тільки розпускалися ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, але й відновлювалося поміщицьке землеволодіння. Захопивши село Терни Лебединського повіту, німці зігнали жителів на сходку й наказали повернути поміщицьку землю, майно. Управитель Миколаївської економії Ульянівської волості в квітні, з'явившись у селі з німецьким загоном, примусив селян обробити й засіяти своїм інвентарем і насінням поміщицьку землю. Влітку зібраний хліб селяни звезли на подвір'я економії, не одержавши жодного фунта зерна для себе. В багатьох селах війська карали селян за те, що останні відмовлялися працювати в поміщицьких економіях. Німецькі загони відбирали в населення хліб, м'ясо, сало та інші продукти харчування, худобу, майно й вивозили його до Німеччини. З Роменського повіту з 23 березня по 27 травня було вивезено 8 тис. пудів зерна та борошна, багато худоби. На Буринському цукровому заводі Путивльського повіту було реквізовано 150 тис. пудів цукру. Вдавалися іноземні загони також до масових контрибуцій і штрафів. Німці вивозили устаткування заводів і фабрик, різну промислову сировину. Все це завдавало відчутної шкоди економіці і населенню краю.

Робітники й селяни часом чинили значний опір австро-німецьким військам. Більшовики Конотопа, Конотопського повіту, Глухівщини, Путивльського повіту та інших регіонів порушували демаркаційну лінію, прагнули використати цей рух у своїх інтересах. У с. Погребки партизанський загін організував Д.С. Коротченко, майбутній радянський діяч. Більшовики вели агітацію серед населення, підмінюючи правдиву інформацію демагогією.

В ніч на 1 травня 1918 р. конотопські комуністи влаштували в місті та деяких селах масовки й сходки робітників і селян, де в перекрученому вигляді подавали інформацію про становище, яке виникло в Україні. Конотопська організація РКП (б) зміцнилася, коли в травні з Курська повернулися й включилися у роботу У.Р. Стоян, К.Т. Неровня, В.Я. Бобко. Наприкінці травня відбулися збори комуністів Конотопського повіту, що обрали повітові партійний і військово-революційний комітети, які очолили збройну боротьбу проти німців. У підпіллі діяла Роменська компартійна організація, очолювана С.С. Щучкою. Вона справляла вплив не лише на трудящих повітового центру, а й ряду волостей, підтримувала тісні зв'язки з Глинським, Ведмедівським і Рогинським партизанськими загонами. За визнанням німецько-гетьманських властей, більшо-

вищій виступи на Полтавщині найчастішими були у м. Ромнах та Роменському повіті. В Сумах і повіті вплив на робітників і селян мала більшовицька організація, очолювана О. Сивцовим. Підпільні більшовицькі ревкоми діяли в Путивльському, Охтирському, Сумському та інших повітах. Населення часом бойкотувало накази й розпорядження німецько-гетьманських властей. У Роменському повіті влітку 1918 року селяни відмовлялися працювати в маєтках поміщиків.

Робітники посилювали страйкову боротьбу. Страйки відбувалися на підприємствах Конотопа, Охтирки, Шостки, Сум, Ромен. Організованість під час липневого Всеукраїнського страйку залізничників проявили працівники станцій Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський, Ромни та інших. Особливо вперто трималися під час страйку робітники Конотопських залізничних майстерень. Було заарештовано 15 робітників. Але залізничники продовжували страйкувати. Дедалі зростав повстансько-партизанський рух. Цьому значною мірою сприяло те, що Глухівський, Сумський, Охтирський повіти безпосередньо прилягали до території Росії.

Ревкоми, партизанські й повстанські загони тримали в постійному напруженні гарнізони німців, гетьманську варту. В Глухівському повіті не було жодної волості, де б не розгорялося полум'я партизанської боротьби. Вже в липні ряд сіл Есманської, Уланівської, Марчихинобудської волостей перебували під контролем партизанів. Ще більшого розмаху виступи партизанів набули в наступні місяці. В серпні окупаційні власті оголосили Глухів і повіт на військовому стані. 9 вересня 1918 року чернігівський губернський староста телеграфував департаменту державної варті: "У Глухівському повіті настрій тривожний, помітне посилення загонів більшовиків".

Після зайняття Путивля німецько-гайдамацькими військами ревком не припинив діяльності. Він перебазувався на Шалигінський цукровий завод і звідси продовжував керувати виступами. Ревком 23 вересня сформував Перший Путивльський партизанський загін чисельністю до 1000 чоловік. Він діяв разом з партизанськими загонами Грайворонського, Рильського й Суджанського повітів. У жовтні 1918 р. путивльські партизани витіснили німецько-гетьманські війська і відновили радянську владу в селах Крупецької волості Рильського повіту, Шалигінської волості Глухівського повіту, Берюхівської і Новослободської волостей Путивльського повіту. Активно діяв на Сумщині партизанський загін, створений селянином-бідняком с. Покровка П.С. Багацьким. Активно діяв партизанський загін І. Бочкіна. В Охтирському повіті боротьбу з німецькими військами й гетьманською вартою вели партизанські загони А.Г. Васильченка, В.С. Заславського, М.Н. Лазаренка, а в Лебединському повіті - загони Х.М. Фролова, І.І. Лисянського та інші.

З поразкою Німеччини й Австро-Угорщини у першій світовій війні і початком там революції гетьманський режим було повалено. До влади прийшла Директорія (14.12.1918). У складі уряду Української Народної Республіки часів Директорії міністром шляхів був архітектор, інженер С. Тимошенко родом із Конотопщини. Армію УНР, а потім і Українську Галицьку Армію очолював уродженець Глухівщини генерал-хорунжий О. Греков. Але, анулювавши Брестський мирний договір, більшовицький уряд розгорнув нову війну за витіснення з України українських військ. Розпочалося друге вторгнення більшовицьких військ в Україну (листопад 1918-січень 1919). Причому Директорія відразу зіткнулася з інтервенцією країн Антанти, радянської Росії, білогвардійців на чолі з Денікіним.

Наступаючим частинам Червоної Армії активно допомагали партизанські загони. 18 грудня 1918 року Новгород-Сіверський полк 1-ї Української радянської дивізії витіснив українські загони з Шостки, а партизанський загін під командуванням Г.С. Бирика - з станції Терещинська. 19 грудня був захоплений 3-м полком 2-ї Української радянської дивізії Глухів. Завдяки оперативним діям Путивльського військ-ревкому радянська влада в місті була встановлена ще до вступу туди військ групи Курського напрямку. Проте на 4.01.1919 більшовики зайняли лише північно-західну частину території Сумщини. 5 січня 1919 р. партизанські загони П.С. Багацького і К. Лепехи витіснили війська Директорії з Сум. 13 січня Новгород-Сіверський полк зайняв Кролевець, 21 січня - Конотоп. 22 січня підрозділи 9-го полку 2-ї Української радянської дивізії вступили до Лебедина і Охтирки. Цього ж дня партизанські загони Глинської, Засульської та Бобринської волостей витіснили українські

загони з м. Ромен. За спонукання більшовиків жителі села Межиріч на сході прийняли постанову на підтримку радянської влади й Червоної армії.

Після окупації червоними Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Лебединського, Охтирського, Сумського, Путивльського, Роменського повітів настав мирний, але тривожний перепопочинок. У Глухівському повіті працювали комуністи, надіслані з Петрограда - І.П. Прохода, П.С. Хилобок, І.І. Шумицький, у Кролевецькому повіті - О. Комяков, І. Маслюк та інші. В лютому-квітні 1919 року відбувалися "вибори" до міських і сільських рад, волосні й повітові з'їзди рад. Селян слободи Альошиної Лебединського повіту на зборах мобілізували на прийняття резолюції на підтримку радянської влади. Залізничники ст. Ромен в резолюції підтвердили, що визнають більшовиків представниками до ради робітничих депутатів.

Навесні 1919 року було здійснено націоналізацію Охтирського, Конотопського, Кролевецького, Свеського, Роменського машинобудівних й металообробних заводів, усіх цукрових заводів, великих підприємств легкої, деревообробної промисловості. На приватновласницьких підприємствах профспілки запроваджували робітничий контроль. Незважаючи на протидію колишніх підприємців, робітники стали очолювати націоналізовані підприємства, вживали заходів до відродження виробництва. На державних підприємствах призначалися з числа найдосвідченіших робітників "червоні директори". Але продукція відбудованих заводів і фабрик часто йшла до Росії.

Українські селяни теж зобов'язані були видавати продовольство Росії. 5 липня 1919 року В. Ленін спеціальною телеграмою порушив перед Раднаркомом і Наркомпродом України питання про прискорення відправки з Сум і повіту цукру для Півночі (Росії). Більшовики примусили працівників цукрових заводів Сумського повіту й залізничників докласти всіх зусиль, щоб виконати це завдання вождя. Вже 13 липня Раднарком УРСР повідомив В. Леніна про те, що із Сумського району на Північ відправлено понад 600 вагонів цукру. Такими були "блага" радянської влади.

На селі утворювалися комітети бідноти. Перші комбідви виникли в Конотопському повіті. Питання про їх організацію 18-19 лютого 1919 року обговорювала повітова компартійна конференція. Сільські ради разом із комбідвами почали розподіл між незаможними селянами поміщицьких і монастирських земель. Зростало число родгоспів, комун, артільей. Так, у лютому 1919 року в с. Соснівці Конотопського повіту за ініціативою партизанів на базі поміщицького маєтку була створена сільськогосподарська комуна. До неї спочатку вступило 55 сімей бідняків. В Роменському повіті перша комуна була заснована в селі Макиївці Бубнівської волості.

Водночас у ряді повітів діяли антибільшовицькі партизанські загони. На боротьбу з ними були кинуті частини особливого призначення, каральні батальйони, куди часом силоміць включали робітників і селян Сумщини. Шосткинська, Кролевецька, Конотопська та інші компартійні організації протягом тривалого часу перебували на казарменому становищі. Ціною великого напруження сил їм вдалося придушити народні виступи в Конотопі, Охтирці, Глухові.

У липні-жовтні 1919 в наступ на Півдні перейшла білогвардійська армія Денікіна. Для протидії наступу білих у Кролевець було сформовано комуністичний загін. Майже в повному складі на фронт і в партизанські загони пішла Путивльська повітова компартійна організація. За повідомленням газети "Коммуна", в Шостці створили загін з 160 комуністів. Конотопський повітовий комітет КП (б) У прийняв постанову про мобілізацію більшовиків на фронт. Заодно у криваву бойню були втягнуті тисячі безпартійних робітників і селян. Мешканці села Калатаєвки Низівської волості Сумського повіту під тиском більшовиків прийняли резолюцію про "виступ на захист радянської влади". Було чимало сіл, де майже всіх чоловіків примусово записували до Червоної Армії або партизанських загонів. У Роменському повіті з селян на потреби фронту стягли понад продрозкладку 10 тис. пудів картоплі. 650 пудів сала, 268 голів великої рогатої худоби.

Але, незважаючи на опір Червоної Армії і партизанських загонів, денікінські війська протягом липня - вересня окупували Сумський, Охтирський, Лебединський, Роменський, Конотопський, Путивльський і Глухівський повіти. Вони дійшли до Середино-Буди і лише крайню північну частину території Сумщини залишалися неокупованою. Наступ білогвардійців приніс реставрацію попереднього режиму. Водночас денікінці карали комуністів і комсомольців.

У тилу денікінських військ діяли підпільні компартійні організації й партизанські загони. Агітуючи маси на виступи проти денікінців, комуністи-підпільники вели агітацію серед населення, наприклад, на Роменщині. Їх зусиллями в ряді сіл була зірвана мобілізація до денікінської армії. У Глинську, Засуллі підпільники створили партизанські загони, які розгорнули боротьбу з денікінцями. На території Конотопського, Путівльського, Глухівського, Сумського, Охтирського та інших повітів діяли партизанські загони, озброєні кулеметами і навіть артилерією. Вони руйнували комунікації в тилу білих, захоплювали склади зброї, знищували їхні загони. Проте згодом самим більшовикам довелося боролися з партизанами в Конотопському, Роменському, Сумському, Охтирському повітах.

Розгромивши основні сили денікінців під Орлом і Воронежем, Червона Армія розпочала третє вторгнення в Україну (Роменський-грудень 1919). В середині листопада 1919 року дивізії 14-ї армії (командуючий І.П. Уборевич, член Реввійськради С. Орджонікідзе) захопили Путівльський, Глухівський повіти; наприкінці листопада-на початку грудня - Сумський, Охтирський, Лебединський, Роменський. Реввійськрада, політвідділ 14-ї армії і особисто С. Орджонікідзе активізували дії по відновленню радянської влади в повітах, організації політичної роботи серед жителів захоплених міст і сіл. На кінець року радянська влада знову утвердилася на Сумщині.

Жителі захоплених біловиків міст і сіл часом вимушено вступали до військових частин. Робітники на підприємствах змушені були ремонтувати бойову техніку, а селяни - постачати військовим частинам продовольство. У селян Роменського повіту в грудні 1919 року забирали продовольство для робітників Москви, Петрограда та інших міст Росії, в інтересах, власне, якої й діяли більшовики в Україні.

Після розгрому денікінців десяткам тисяч населення загрожувало голод. Враховуючи це, Всеукраїнський ревком наприкінці грудня 1919 року змілосердився й звільнив населення Глухівського, Конотопського, Кролевецького повітів від збору продовольства для Червоної Армії та промислових центрів. До Лебединського, Охтирського й Сумського повітів завезли продовольство, посівний матеріал. Щоб врятувати населення від епідемій, вживалися профілактичні заходи, відкривалися лікарні, збільшувалося в них кількість ліжок. До березня 1920 року в повітах, волостях, містах і селах влада зосереджувалася в руках ревкомів.

Почалася робота по відродженню промисловості, сільського господарства, надання допомоги Червоної Армії. Велася боротьба з господарчою розрухою. Наслідуючи приклад московських залізничників, компартійні осередки влаштовували комуністичні суботники, перші з яких відбулися в Конотопі 24 січня, Сумах - 1 лютого, Лебедині - 8 лютого. Найперше відбудовували зруйновані залізничні станції, депо, мости, колії. Вже наприкінці грудня безперейно діяли залізничні вузли Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський, пропускаячи поїзди з фронту й на фронт з військами, боєприпасами, продовольством. З числа зруйнованих фабрик і заводів спочатку відбудовували підприємства харчової і легкої промисловості, які не потребували великих капіталовкладень. У 1920 році виробляли продукцію заводи Сумського цукротресту. Високої продуктивності праці досягли робітники Воронезького, Дубов'язівського, Тернівського цукрових заводів.

На селі відбувалася ліквідація реставрованої Денікіним поміщицької власності й передача селянам (у користування) колишніх поміщицьких, монастирських і удільних земель. Так, в Охтирському повіті безземельні й малоземельні селяни одержали до 30 тис. десятин колишньої поміщицької землі. Внаслідок конфіскації і розподілу колишніх поміщицьких і монастирських земель, обмеження землекористування село стало середньоземельним.

В червні 1920 року в Глухівському, Конотопському, Кролевецькому, Лебединському, Охтирському, Сумському й Роменському повітах почали створюватися комітети незаможних селян. Разом із сільськими радами вони здійснювали земельну реформу, обмежували розвиток великих селянських господарств, спрямували заснування перших колективних господарств, виконання селянами продрозкладки, дбали про культурно-освітню роботу серед населення, вели боротьбу з антибільшовицькими партизанами. Так, у Сумському повіті восени 1920 року налічувалося 150 волосних і сільських комнезамів. У Роменському повіті тоді працювало 22 волосні й 83 сільські комітети незаможних селян. З робітників у фонд Червоної Армії відрховували частину заробітку, продпайка. Селяни

щонайперше мали належно виконувати продрозкладку.

Коли у квітні 1920 року війська поляків вступили на територію України, в містах і селах Сумщини відбувалися мітинги, де робітників і селян зобов'язували "всім, чим можна", допомогти Червоній Армії задля перемоги революції. В усіх повітах пройшла мобілізація до Червоної Армії. Одночасно в місцях більшовики готувалися до рішучої відсічі полякам. 8 травня на казармене становище була переведена Конотопська, а 13 травня - Глухівська більшовицькі організації. Щодня по кілька годин чоловіки за розпорядженням більшовиків вивчали военну справу.

Після відбиття наступу польських військ на початку вересня 1920 року розгорнулася мобілізація на врангелівський фронт. В армію записували як більшовиків, так і безпартійних робітників і селян. В Сумському, Охтирському, Роменському повітах з числа селян сформували кінні загони, які вирушили на Південний фронт. Для потреб Червоної Армії в селян забирали хліб та інші продукти.

В мирний час дії радянської влади не знали змін. Так як і в сусідніх регіонах, на Сумщині знайшла своє втілення сумнозвісна політика "воєнного комунізму" - безсистемне вилучення у селян хліба і продуктів харчування (продрозкладка), націоналізація підприємств, поміщицьких маєтків, торговельних закладів, запровадження карткової системи, примусовий розподіл ресурсів, загальна трудова повинність. Невиконання розпоряджень радянської влади, опір виконанню продрозкладки призводили до арештів, а часто і до розстрілу селян. Тому у відповідь населення міст і сіл піднялося на боротьбу з більшовиками, створювало партизанські загони. Почалася справжня селянська війна. У 1920 р. в краї діяло близько 30 загонів, які нараховували у своєму складі від кількох десятків до кількох сотень повстанців. Найбільшими серед них були загони отаманів Л. Хрестового (Роменщина), що об'єднував 3 тис., Каченка (Сумський повіт) - 500, Ромашки (Глухівщина) - 400 чоловік. У 1920-1921 на Сумщині активізувалися антибільшовицькі загони на чолі з братами Пимом і Трохимом Шевченками, Андрієм Левченком та ін.

Взимку 1920-1921 рр. селянські протести проти продрозкладки і заборони ринку сягнули великих масштабів. У січні-червні 1921 по Сумщині здійснював рейди Н. Махно, прагнучи помститися більшовикам за їх підступність. Боротьбу з повсталим селянством вело регулярне військо, передусім частини особливого призначення, загони "самооборони", до яких входили комуністи, комсомольці, "класово свідомі" робітники й селяни. На допомогу частині особливого призначення, що діяли в Лебединському, Охтирському, Сумському повітах, з Росії прибули загони міліції, які взяли безпосередню участь у боротьбі з партизанськими об'єднаннями. Для переслідування загону на чолі з Н. Махно у районі Сміле-Недригайлів-Терни-Хоружівка-Корвинці радянська влада використовувала підрозділи Червоної армії. Завдяки каральним операціям та розстрілам заручників чекістам вдалося по-звірячому притупити виступи селян.

Окрім воєнних акцій і економічної роботи радянська влада намагалася ідеологізувати освіту й культуру. Була організована радянська єдина трудова школа двох ступенів. На початку 1920 року в Кролевецькому повіті працювало 111 шкіл, у Лебединському - 117 шкіл. У Сумському повіті навчалася 40 тис. учнів. Народ тягнувся до знань, але його навчали ідеології, а не науки. У 1920 році працював народний університет у Лебедині. Він мав три секції - загальноосвітню, природничу й мистецьку. Народні університети діяли також у Ромнах, Сумах, Путівлі. В ряді населених пунктів Конотопського, Роменського, Глухівського та інших повітів дорослі відвідували школи й гуртки, де навчали елементарного читати, писати, рахувати.

Центрами поширення нової "соціалістичної" культури ставали перші клуби, бібліотеки, хати-читальні. В Сумах, Лебедині, Ромнах працювали робітничо-селянські театри. Засновником такого театру в Ромнах був скульптор і кінорежисер І.П. Кавалерідзе. З 1919 року в Лебедині постійно діяла виставка художніх картин, килимів, посуду, меблів. Згодом на її базі створили художній музей. 1920 року відкрився Сумський державний художній музей. У місті Кролевець працювали навчально-виробничі майстерні української народної художньої вишивки, а в селі Глинську - художньо-промислова школа. У місті Ромнах спорудили з бетону пам'ятник Т.Г. Шевченку роботи І. Кавалерідзе.

ХІ. У СКЛАДІ РАДЯНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1921-1991)

Після війни почалася відбудова економіки. Перехід до мирного будівництва здійснювався у надзвичайно важких умовах. Працювали лише поодинокі промислові підприємства, скоротилися посівні площі. Навесні 1921 року в багатьох селах не було навіть чим сіяти. Населення потерпало від голоду, холоду, хвороб. Продовжували діяти антибільшовицькі партизани.

В таких умовах партія більшовиків, переборюючи внутрішній тертя з прибічниками антипартійних груп "робітничої опозиції", "демократичного централізму", змушена була вдатися до нової економічної політики, розрахованої на перемогу соціалізму більш підступними методами. Правда, її реалізація в Україні загальмувалася внаслідок голоду 1921-1922 рр., фактично організованого компартією. Але потім поступово розпочалося відновлення роботи підприємств. В 1922-1923 рр. запрацювали металообробні і машинобудівні заводи Сум, Конотоп, Кролевець, Ромен. У сільському господарстві відбувалося скорочення безземельних і малоземельних господарств, зросло число середняцьких. У промисловості створювалися госпрозрахункові трести, на селі переважали індивідуальні господарства, які в тій чи іншій мірі брали участь у сільськогосподарських, заготівельно-збутових, кредитних, виробничих, споживчих кооперативах, діяли також радгоспи, комуні, артілі.

Відбудовою промислових підприємств керували губернські й повітові раднаргоспи. Дрібні підприємства вони тимчасово здавали в оренду. Великі податки з орендарів на користь держави становили додаткове джерело фінансування промисловості. Робітники й селяни, очолювані компартійними організаціями, проявляли справжнє чудеса трудового героїзму. Безплатна праця під час комуністичних суботників і недільників була масовим явищем. З року в рік промисловість відроджувалася. 1921 року вже ремонтували паровози й вагони залізничні майстерні в Конотопі. На початку 1922 року була в основному завершена відбудова Сумського машинобудівного заводу. В 1922-1923 рр. стали випускати продукцію металообробних підприємств в Конотопі, Свесі, Кролевеці, Ромнах. У 1923-1924 господарчому році працювало 15 з 25 цукрових заводів. На кінець відбудовного періоду діяли всі великі підприємства металообробної, деревообробної, легкої і харчової промисловості. Були завершені відбудовні роботи на залізниці.

Для відродження сільського господарства здійснювалися такі заходи, як землевпорядкування, обмеження розвитку потужних селянських господарств, організація системи сільськогосподарського кредиту й розвиток збутової та виробничої кооперації. На території Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Лебединського, Охтирського, Роменського, Сумського повітів УРСР ці заходи місцеві органи радянської влади здійснювали спільно з комнезами, а в Путивльському повіті РРФСР - з комітетами селянської взаємодопомоги. Комнезами й комітети селянської взаємодопомоги були потужними організаціями на селі, керованими більшовиками. На 1 грудня 1923 року в Сумському окрузі налічувалося 170 сільських комнезамів, до яких входило 11430 чоловік, з них 756 комуністів і комсомольців, 2017 жінок, 7086 письменних. Компартія прагнула активізувати роль комнезамів, комітетів селянської взаємодопомоги в господарському й культурному будівництві, щоб зміцнити свої позиції. Тому комуністи і комсомольці брали активну участь у їх роботі.

Було ліквідовано безземелля і значною мірою скорочено малоземелля серед трудящих селян. Так, наприклад, у Лебединському, Охтирському й Сумському повітах у 1920-1922 р. 11864 господарствам прирізали від 1 до 3 десятин землі, 2756 господарствам - від 3 до 5 десятин і 2600 господарствам від 5 десятин і більше. Відповідна робота проводилася і в інших повітах. Це обумовило подальше зростання кількості середняцьких господарств. У 1923 році в Лебединському повіті вони становили 76,1 відс., Роменському - 64,7 відс., Путивльському - 57,4 відс. загальної кількості господарств.

Щоб неможливі селяни освоїли одержані земельні ділянки, підносили культуру землеробства, сільради, комнезами, комітети селянської взаємодопомоги надавали їм допомогу насінням, рема-

нентом. В Путивльському повіті комітети селянської взаємодопомоги допомагали бідняцьким господарствам, сім'ям загиблих червоноармійців реманентом і насінням, оралі й засівали їх поля. Так, навесні 1921 року таку допомогу надали 200 господарствам. У Роменському повіті в 1921 році господарства неможливі селяни одержали 7927 пудів насіння. При сільбудах, атаках-читальнях працювали агрогуртки, де хлібороби набували агротехнічних знань. Зокрема, велика увага приділялася застосуванню в землеробстві сівозмін. Щодо цього прикладом були хлібороби с. Басівки Юнаківської волості, які мали чотириріпну сівозміну і тому вирощували чималі врожаї зернових культур і цукрових буряків. Ініціатором передової агротехніки на селі став член комнезаму Д.А. Михайленко. Багато допомагали селянам кредитні, насіннєві, бурякові та інші товариства. В 1923-1924 рр. селянські господарства Конотопського округу одержали від держави кредитів на суму 116 тис. крб., Сумського - 227,2 тис. карбованців, Роменського - 568,4 тис. крб.

На виділених землях створювалися радгоспи, комуні, артілі. В 1922-1923 рр. на Конотопщині налічувалося 25 радгоспів, у розпорядженні яких було понад 13,1 тис. десятин землі, в Роменському округу 5 радгоспів з земельною площею понад одна тисяча десятин. Радгоспи існували у багатьох місцях. На Лебединщині в числі перших у 1921 р. була заснована коммуна "Новий світ" у селі Лифине, яку очолив колишній учасник війни проти незалежної України Х.М. Фролов.

В Сумському повіті на конфіскованих монастирських землях у 1921 році почала господарювати коммуна "Труд", що прибула з південного Уралу. Російські селяни на новому місці у с. Рясному почали хазяйнувати як вдома, а в 1923 році назвали комуну ім'ям головного більшовицького ватажка.

Одержуючи велику допомогу від влади, селяни прагнули якнайшвидше відбудувати господарство, хоча змушені були вчасно виконувати продподаток, який нав'язувався їм як "патріотичний обов'язок". Вже у 1921 році хлібороби Роменського повіту освоїли посівні площі 1917 року. У 1922-1923 рр. повністю посівні площі було освоєно і в інших округах. Восени 1921 року всі села Сумського повіту виконали продподаток. Президія ВУЦВК 19 жовтня 1921 року нагородила Сумський повіт (фактично його більшовиків) орденом Трудового Червоного Прапора УРСР й оголосила подяку селянству і радянським працівникам "за виконання обов'язку перед революцією".

Влітку й восени 1921 року робітники й селяни Глухівського повіту здали до фонду допомоги голодуючим Поволжя й Півдня України 6987 пудів продовольства і понад 14237 тис. крб. Трудящі Конотопського повіту в серпні-грудні 1921 року надіслали до Самарської губернії 12 434 пуди продовольства й понад 74644 тис. крб. грішми. У переобладнаних під дитячі будинки приміщеннях ут-

Іллінська ярмарка в Ромнах. 1924 р

римувався понад 1000 дітей з Поволжя. В серпні й вересні 1921 року селяни Путивльського повіту здали до фонду допомоги 14 тис. пудів зерна. У 1921-1922 рр. робітники й селяни всіх повітів багато допомагали продовольством робітникам Донбасу, що відроджували заводи, шахти. Під тиском комуністичної партії селяни надавали матеріальну допомогу жителям Петрограда. З усіх округів у більшовицький центр на Неві надходили продовольство, одяг, будівельні матеріали.

Восени 1922 року маси зганялися на мітинги на підтримку створення Союзу. 30 грудня відбувся 1-й з'їзд Рад СРСР, де ряд делегатів представляв Сумщину. Потім пішла хвиля траурних мітингів і зборів, надсилання телеграм ЦК РКП (б) із співчуттям з приводу смерті його лідера В. Ульянова-Леніна. Відбувся "ленінський призов" до вступу в партію й комсомол (особливо в зросійщених Шостці, Конотопі).

В серпні 1920 року в складі Чернігівської губернії було утворено Плоткинський повіт, який проіснував понад 2,5 роки. В березні 1923 року Президія ВУЦВК прийняла постанову, згідно з якою на Україні стара система районування (волость - повіт - губернія) замінювалася новою (район - округ - губернія). З 2-3 повітів утворювався округ, а з кількох волостей - район. У складі Полтавської губернії було утворено Роменський округ (13 районів); у складі Харківської - Охтирський (12 районів) та Сумський (10 районів); у складі Чернігівської губернії Новгород-Сіверський (12 районів), в т. ч. Глухівський, Есманський, Середино-Будський, Хильчицький, Шосткинський, Ямпільський), Конотопський (15 районів). 1924 року був ліквідований Путивльський повіт. Путивльський та Буринський райони ввійшли до складу Рильського повіту Курської губернії. У серпні 1925 року Новгород-Сіверський округ перейменований в Глухівський. У цьому ж році був розформований Охтирський округ. З 1 серпня 1925 року в Україні ліквідували губернії. Зміни в адміністративно-територіальному поділі сприяли певному скороченню бюрократичного апарату, але не сприяли суттєвому поліпшенню державного керівництва розвитком економіки й культури на місцях.

Вживалися заходи щодо скорочення безробіття. Тим, хто не мав роботи, подавали матеріальну допомогу, організували громадське харчування. Сім'ї трудящих переселяли з підвалів до будинків колишніх багатіїв. У Конотопі в 1921-1924 рр. з цією метою було націоналізовано 320 будинків. Відкривалися будинки для інвалідів війни та праці. Велася боротьба з безпритульністю. Удосконалювалася охорона здоров'я трудящих. Проте розвиток медичних закладів стримувався через відсутність достатньої кількості медичних кадрів.

У 1921-1925 рр. замість старих шкіл утверджувалася нова радянська єдина "трудова" школа (першого й другого ступеня). Хоч коштів у розпорядженні місцевих рад було обмаль, витрати на потреби народної освіти з року в рік зростали. Так, у Глухівському округу в 1925/1926 навчальному році на освіту було витрачено 713,9 тис. крб., або в 2 рази більше, ніж у попередньому році. В школах цього округу в 1924-1925 році вчилось 19,9 тис, а в 1925/1926 році - 35 тис. осіб. Завдяки проведеній роботи чимало робітників і селян оволоділо грамотою. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 року кількість письменних порівняно з 1920 р. зросла по Сумському округу серед чоловіків в 2,1 рази, серед жінок - у 4,5 рази, по Роменському округу відповідно в 2 і 4,9 рази, по Глухівському - 1,9 і 4 рази і по Конотопському - 1,8 разів і 4,4 рази.

Щоб допомогти робітникам і селянам здобути вищу освіту в 1921-1922 рр. у Сумах, Шостці, Глухові, Конотопі, Ромнах були відкриті робітфаки, що постали, проте, як система профанції освіти. Кадри вчителів готували Глухівський, Конотопський і Сумський педтехнікуми. В Сумах працював механічний, а в Шостці - хімічний технікуми, в Ромнах та Кириківці - сільськогосподарські школи.

В містах і селах зростала мережа культосвітніх закладів: клубів, сельбудів, бібліотек, хат-читалень. При них створювалися хорові, танцювальні й драматичні колективи. В січні 1922 року показав першу виставу самодіяльний драматичний гурток клубу Сумського машинобудівного заводу. 31 серпня 1923 р. у Ромнах при народному будинку культури заснували хорову капелу ім. Лєнтова. У Путивлі, Охтирці, Тростянці, Недригайлові, Ворожбі та інших місцях працювали робітничо-селянські театри. В Білопільі ве-

ликою популярністю користувався самодіяльний колектив "Синя блуза". До середини 30-х поширювалося кобзарське мистецтво. Кобзарі складали і виконували пісні, думи, у яких оспівувався "новий, радянський час". Кобзар С. Пасюга з с. Великої Писарівки брав участь у 1923 році у створенні і виконанні псевдодуми "Про військо Червоне, про Леніна - батька і синів його вірних". Виконавцем подібних дум і пісень був також уродженець хутора Озруби Роменського району кобзар І.Д. Запороженко. Незважаючи на це, у 30-х рр. партія знищила кобзарство на Слобожанщині, яке на той час у переважній більшості засуджувало політику репресій і колективізації.

Розвивалося літературне й мистецьке життя. В Сумах, Глухові, Лебедині, Ромнах працювали філії спілки селянських письменників "Плуг". У Сумах з 1922 р. розгорнула діяльність літературно-драматична студія, яка об'єднувала літераторів-початківців і самодіяльних акторів з числа робітників та селян. Студію очолював український радянський письменник, театрознавець і педагог Я.А. Мамонтов. У Сумах, Глухові й Кролевеці працювали філії Асоціації художників України. 1921 року в Ромнах за проектом скульптора І. Кавалерідзе був споруджений пам'ятник учасникам боротьби проти незалежної України. Розвивалися художні промисли. Зокрема, кролевецькі майстри поряд з традиційними рушниками почали вишивати скатерки, наволочки, килими, декоративну тканину. Водночас з розширенням асортименту збагачувалася художня палітра тканин. Виник також художній промисел у місті Суми.

Після завершення відбудовного періоду компартія розгорнула роботу по реконструкції народного господарства, створенню "фундаменту соціалізму". Здійснення "соціалістичної індустріалізації" країни й колективізації сільського господарства неможливо було без подолання великих труднощів зовнішнього й внутрішнього характеру, як вважали сталіністи. На їх думку, імперіалісти намагалися зірвати або загальмувати соціалістичне будівництво в Радянському Союзі, загрожували воєнним нападом. Внутрішні труднощі були викликані техніко-економічною відсталістю країни, складністю нагромадження коштів для капітального будівництва, браком кваліфікованих кадрів, опором селянства й підприємницьких кіл у країні та внутрішньою боротьбою всередині компартії з троцькістами, зінів'євцями, бухгалтерами, націонал-ухильниками та іншими "ворогами лєнінізму". В цю боротьбу втягували організації Сумщини (Роменська, Глухівська та ін.).

Зі зміцненням влади Й. Сталіна превалюючими в управлінні економікою країни стають директивні, адміністративні методи. З метою перетворення країни на індустріально розвинуту державу, "зміни соціально-класової структури населення на користь робітничого класу", зміцнення обороноздатності країни компартія у 1925 р. проголошує курс на індустріалізацію. Протягом перших п'ятирічок на Сумщині відбувається будівництво нових і реконструкція старих промислових об'єктів. Потужними підприємствами стають Сумський машинобудівний завод, Конотопські вагоноремонтний завод і завод "Червоний металіст". З'являються нові підприємства харчової промисловості в Охтирці, Путивлі, Ромнах. Наприкінці 30-х років розпочинається експлуатація нафтових родовищ на Роменщині.

У 1926-1927 і 1927-1928 господарських роках робітники Конотопських головних залізничних майстерень подали 208 раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Економія від їх запровадження становила 384 тис. крб. На цукрових заводах Сумського округу раціоналізація виробництва сприяла зниженню собівартості центнера цукру з 24 крб. 20 коп. в 1924-1926 рр. до 20 крб. 67 коп. в 1926-27 рр. Завдяки зростанню трудової активності робітників поліпшувалися техніко-економічні показники промислових підприємств і залізничного транспорту Сумщини. Після реконструкції ряду підприємств почав випускати нові види продукції. Так, наприклад, починаючи з 1927 року, Сумський машинобудівний завод, крім обладнання для цукрових підприємств, виготовляв машини для хімічної промисловості. У 1925-1927 рр., освоївши виробництво ряду електромеханізмів, частково змінив виробничий профіль Конотопський машинобудівний завод "Червоний металіст".

Споруджувалися нові й реконструювалися старі підприємства. У 1931 р. стала до ладу Шосткинська фабрика кіноплівки. З її пуском кінопромисловість СРСР почала працювати на вітчизняній плівці. Протягом першої п'ятирічки на одне з великих підприємств

хімічного машинобудування країни перетворився Сумський завод імені Фрунзе. В червні 1932 року тут працювало понад 7 тис. робітників і службовців. У Конотопі на базі головних залізничних майстерень відкрили паровозогайоноремонтний завод, а на заводі "Червоний металіст" значно збільшили виробничі потужності. В Глухові 1931 року відкрили завод переробки трести з конопель. Новобудовами першої п'ятирічки були плодоконсервний комбінат у Ромнах (1930), взуттєва фабрика в Охтирці (1931), плодоконсервний завод у Путивлі (1932) та інші підприємства. Ще ширшого розмаху набула реконструкція промисловості в роки другої п'ятирічки. На існуючих підприємствах запроваджувалася нова техніка й технологія.

У 1926-1930 рр., відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному поділі. Замість губерній, повітів, волостей утворюються округи і райони. Так, у 1926 р. на території нашого краю існували Глухівський, Конотопський, Полтавський, Роменський, Сумський округи, що поділялися на райони, та Грайворонський повіт Курської губернії (РСФРР), до складу якого входила Миропільська волость. У 1926 до складу УРСР був переданий Путивль. У відповідності з постановою ВЦВК від 4 лютого 1926 року колишній Путивльський повіт було включено до складу Глухівського округу УРСР. В липні 1930 року Глухівський округ включили до складу Конотопського. У вересні того ж року всі округи були ліквідовані. Відтоді й до моменту організації Київської і Харківської областей (лютий 1932 року) всі райони Сумщини підлягали республіканському центру. Згодом ряд районів входив до складу Харківської області (27 лютого 1932 року - 9 січня 1939 року), а решта - до складу Київської (27 лютого - 6 жовтня 1932 року), Чернігівської (7 жовтня 1932 року - 9 січня 1939 року) та Полтавської (22 вересня 1937 року - 9 січня 1939 року).

У 1933 році завод імені Фрунзе дав перший надпотужний компресор продуктивністю 10 тисяч кубометрів газу на годину. Як відомо, таке складне обладнання до цього часу було імпортом. Завод імені Фрунзе перший у Союзі заклав основу для хімічної промисловості. Певний внесок у індустріалізацію вніс колектив заводу "Червоний металіст". У 1933 році машинобудівники Конотопа освоїли випуск вітчизняних електробурів, а в 1934 році - стрічкової електричної пили. За своїми техніко-економічними показниками вони значно перевищували закордонні зразки.

На третю п'ятирічку на Сумщині було заплановано спорудити ряд заводів, здійснити реконструкцію існуючих підприємств. Досягненням колективу Сумського заводу ім. Фрунзе було створення компресора моделі ПК-1100 тиском 850 атмосфер. Налагодивши випуск цієї машини, завод випередив найбільш західноєвропейські підприємства хімічного машинобудування. Конотопський завод "Червоний металіст" вперше в Радянському Союзі освоїв виробництво електровідбійного молотка. У вересні 1939 року роменські нафтовики здали в промислову експлуатацію першу свердловину.

На Сумщині поширилися рух стахановців та багатостатників. На Сумському заводі ім. Фрунзе першими перейшли на багатостатнате обслуговування стахановці механічного цеху Н. Самсоненко, А. Шевченко та інші. Серед машиністів-кривоносівців Ворожбянського й Конотопського залізничних відділків ширився рух за водіння великогазових поїздів. Але в цьому рухові було більше ідеології, ніж виробничих досягнень.

За роки довоєнних п'ятирічок Сумщина стала областю високорозвинутої промисловості. В 1940 році тут налічувалося 511 великих промислових підприємств, на яких працювало 90 тис. робітників і службовців. Було вироблено промислової продукції на 737 млн. карбованців. Всього на території Сумської області налічувалося 8946 великих і дрібних підприємств, де працювало 140 тис. робітників і службовців. У 1940 року в Шостці вироблялося 80 процентів вітчизняної кіноплівки.

Індустріалізація відбувалася за рахунок викачування коштів із села шляхом нееквівалентного обміну між ним і містом, різниці цін на промислову і сільськогосподарську продукцію. При її проведенні використовували випробувані під час інтервенції в Україну в 1917-1921 рр. методи - продрозкладка і надзвичайні заходи під час хлібозаготівельних кампаній. До заможних господарів та тих, хто не хотів вступати до колгоспів, застосовували метод "розкуркулення", що передбачав конфіскацію майна, вислання разом із сім'єю за межі району чи республіки, позбавлення виборчих прав. Скарги на необґрунтоване розкуркулення надходили майже до

всіх місцевих органів влади Сумщини.

В 1928 році в Глухівському, Лебединському, Охтирському, Роменському, Сумському округах налічувалося 48 радгоспів. Це були переважно великі господарства, що мали трактори та іншу техніку, значні посівні площі й поголів'я худоби, налагоджені агрономічну й зооветеринарну служби. Радгоспи збирали сталі врожаї, добивалися високої продуктивності громадського тваринництва. В 1929 р. розпочалося масове здійснення колективізації сільського господарства. Організаторами колгоспів були комуністи, комсомольці, комнезамівці. Вони першими вступали до колгоспів. Так, у селі Погребках Шосткинського району у грудні 1929 року до колгоспу записалися 19 комуністів. Вони становили ядро створюваної артілі "Червоний партизан". У селі Смілому ініціаторами заснування колгоспу були комсомольці.

У Глухівському, Конотопському, Охтирському, Роменському і Сумському округах "злам" у розвитку колективізації сільського господарства стався в другій половині 1929 року - на початку 1930 року. Колгоспний рух розвивався в умовах гострої класової боротьби. Обурені селяни чинили опір колективізації, часом розправлялися з комуністами, сільськими активістами, знищували майно. Так, у селі Гаврилівці Роменського повіту було вбито одного з організаторів колгоспу Г.В. Сем'я, а в селі Бояря-Лежачі Путивльського району - секретаря комсомольського осередку М. Манжосова. Тому компартія прийняла рішення про перехід від політики "обмеження й витіснення куркульства" до політики "ліквідації його як класу" на основі суцільної колективізації. Під тиском влади збори незаможників села Бакирівки Охтирського району 30 січня 1930 року прийняли постанову на "підтримку" нелюдської орієнтації більшовиків на війну проти власного народу.

Значну роль у здійсненні колективізації, організаційно-господарському зміцненні новостворених колгоспів відіграли направлені компартією робітники - двадцятип'ятитисячним. Серед двадцятип'ятитисячників, що працювали на селі, були й представники робітничих колективів підприємств Сум, Ромен, залізничники Конотопа, Ворожби. Так, двадцятип'ятитисячник - робітник Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе Є.І. Беренський був першим головою правління (на початку 1930 р.) організованої на базі ТСОЗу сільськогосподарської артілі "Червона зоря".

В 1930-1932 рр. в кожному районі були організовані машинно-тракторні станції (МТС), які всебічно сприяли організаційно-господарському зміцненню колгоспів, механізації сільськогосподарських робіт, впровадженню в землеробство передової агротехніки. В 1933-1934 рр. активізували роботу політвідділи МТС і політвідділи радгоспів.

У 1932 року в основному було завершено суцільну колективізацію. Основною базою механізації сільського господарства стали машинно-тракторні станції. У 1940 році в Сумській

Колективізація на Лівобережжі.
Кін. 1920-х рр.

Парад пожежників 1 травня 1935 року в Середино-Буді.

області налічувалося 57 МТС, які мали в своєму розпорядженні 4702 трактори і 1148 комбайнів та іншу техніку. В порівнянні з 1934 роком кількість тракторів зростає більш, як у 3 рази, а комбайнів - майже в 25 разів. Це допомогло підняти рівень механізації ряду робіт. Тракторна бригада Ніцахівської МТС, яку очолював І.Я. Прийма, в 1938 році виробила на кожний 15-сильний трактор в середньому 1937 га, жіноча тракторна бригада Лебединської МТС (бригадир І.Н. Коротич) - 1004 га.

Страшним наслідком насильницької колективізації став голодомор 1932-1933 рр., фактично організований компартією як засіб здійснення геноциду проти українського народу. На Сумщині від голоду вмирили цілі хутори і навіть села, непоодинокими були випадки людодства і труподства. Смерть торкнулася практично кожного села нашого краю, кожної його родини. Особливо постраждали від голодомору Буринський, Лебединський, Липоводолінський, Охтирський і Роменський райони. Рятуючи свої сім'ї від голоду, селяни почали нести зерно з колгоспних токів та полів. У серпні 1932 р. було прийнято закон, який передбачав смертну кару або 10 років позбавлення волі за розкрадання "соціалістичної власності".

З метою зміцнення контролю над національними республіками, поширення впливу на маси та врахування досягнень попередніх політичних режимів у національно-культурній галузі за умов, коли в республіках назрівали нові спалахи визвольної боротьби, компартія проголосила політику коренізації ("українізації"), за якою до партії залучалися місцеві жителі, друкувалися газети і журнали місцевими мовами, мовою діловодства стала українська мова. Пожвавлюється культурне життя краю. У Сумах відкриваються художньо-історичний музей на чолі з Н. Онацьким, Палац Пролеткульту, робітничо-селянський театр, відбуваються зміни в освіті. На базі педагогічних курсів (1924) створюється спочатку педагогічний технікум (1925), згодом - інститут соціального виховання (1930). У 30-ті роки у Шостці відкрився хіміко-технологічний, а у Глухові - сільськогосподарський інститут. З нашим краєм пов'язані імена таких діячів культури, як О. Вишня, М. Хвильовий. Наркомом освіти УСРР був уродженець Лебединщини Г. Гринько.

Трагічною сторінкою історії України і Сумщини стали масові політичні репресії 30-х років, що здійснювалися судовими і поза-

судовими органами - "трійками", "двійками", "особливою нарадою", органами НКВС, ДПУ. Вони торкнулися всіх верств населення. Серед тих, хто пройшов крізь жорстокі жорна репресій, були уродженці Сумщини - другий президент АН УСРР М. Василенко, віце-президент АН УСРР М. Світальський, професор С. Коршун, М. Макаренко, М. Рудинський, художник Н. Онацький, інженер-винахідник О. Булат, письменники І. Багряний, Остап Вишня, П. Капельгородський, Г. Майфет, А. Панів, наркоми СРСР М. Демченко, Г. Гринько, заступник наркома СРСР Г. Сокольников, військовий І. Федько, С. Руднев та інші.

Окрім представників старої інтелектуальної еліти головним своїм ідеологічним противником радянська влада вбачала церкву. Протягом 20-30-х років на Сумщині відбувається закриття монастирів (Путивльський Молчанський), руйнація церков, серед яких були справжні витвори архітектури і мистецтва - Миколаївська і Покровська церкви у Сумах, Троїцький собор у Глухові. З храмів вилучалися цінності, а священнослужителів оголошували "ворогами народу" і репресували.

У 1940 році в області налічувалося 22 радгоспи і 1610 колгоспів. Під зерновими було зайнято до 70 відс. усієї орної площі (875,4 тис. га). Провідними технічними культурами були цукрові буряки, коноплі, соняшник, тютюн та інші. Розвивалося громадське тваринництво. Високі врожаї цукрових буряків вирощували ланкова-орденоносець Г.А. Пармузіна (колгосп "Більшовик" с. Стари Вирки Білопільського району) та багато інших.

Придільялася увага розвитку тваринництва. Наприкінці 1940 року в радгоспах і колгоспах налічувалося 183,4 тис. голів великої рогатої худоби, 166 тис. свиней 140,7 тис. овець тощо. В порівнянні з 1933 роком кількість великої рогатої худоби збільшилась майже в 2 рази, свиней - у 3,4 рази, овець і кіз - у 2 рази. В Лебединському держплемрозпліднику, в зону якого входили два райони - Лебединський і Штепівський, завдяки схрещуванню великої рогатої худоби протягом багатьох років вирощено групу високоцінної лебединської породи з метою поліпшення породних і продуктивних якостей худоби в країні.

Трудівники сільського господарства Сумської області свої досягнення демонстрували на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. В 1940 році учасниками виставки були 114 колгоспів і 2423 передовики сільського господарства. Колгосп "Червона зоря" Лебединського району за успіхи в розвитку громадського тваринництва занесено до Почесної книги ВСГВ. Великої золотої медалі ВСГВ удостоїли одного з кращих тваринників цього колгоспу І.Т. Хобота. 1939 року він надав від кожної фуражної корови в середньому по 7062 літра молока.

Коли почалася громадянська війна в Іспанії (1936-1939), робітники й селяни Сумщини збирали кошти, продукти, які надсилали до Іспанії. Наприклад, трудівники Глухівського району передали 74 тис. крб. у фонд допомоги бійцям, жінкам і дітям республіканської Іспанії. Пліч-о-пліч з іспанськими республіканцями в інтернаціональних бригадах билися добровольці - уродженці Сумщини. Одним з активних учасників боїв був уродженець села Сиром'ятникового Путивльського району льотчик О.Б. Панов. У відповідь на потоплення іспанськими військовими радянського теплохода "Комсомол", робітники, колгоспники Буринського району на свої кошти відкрили аероклуб. Молодь і дорослі залучалися до здачі норм на значки "Ворошиловський стрілець", "Готовий до праці та оборони" й інші.

Багато уродженців Сумщини відзначилися в боях проти японців у районі озера Хасан, біля річки Халхін-Гол. Були вони й на непопулярній війні з Фінляндією. 20 травня 1940 року уродженець с. Річки Білопільського району льотчику С.П. Супруну за вміле виконання складних і відповідальних завдань командування присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

10 січня 1939 року була створена Сумська область як окрема адміністративно-територіальна одиниця у складі м. Суми і 31 району (нині 18). До неї увійшли 12 районів (Білопільський, Великописарівський, Грунський, Краснопільський, Лебединський, Миропільський, Охтирський, Сумський, Тростянецький, Улянівський, Хотенський і Штепівський) Харківської області; 17 районів (Буринський, Глинський, Глухівський, Дубов'язівський, Конотопський, Кролевецький, Недригайлівський, Путивльський, Роменський, Середино-Будський, Смілівський, Талалаївський, Хильчицький, Червоний, ІПалигівський, Шосткинський, Ямпільський) Чернігівської області і

М. Хвильовий

І. Багряний

Покровська церква в м. Суми. Поч. XIX ст.

2 райони (Липоводолинський і Синівський) Полтавської області. Територія області становила 24,2 тис. км². Населення - 1706,7 тис. чоловік.

Поряд із капіталовкладеннями у розвиток технічної бази МТС і радгоспів, подавалася допомога колгоспам кредитами, насінням. В 1939 році колгоспи Сумської області одержали 13072 тис. крб. довготермінових кредитів, 55274 тонн мінеральних добрив та понад 9 тис. тонн насінневої позички. Працювали дві зональні дослідні сільськогосподарські станції та їх опорні пункти на місцях, агрохімлабораторії при МТС, понад 500 колгоспних хат-лабораторій.

Дещо впорядковувались міста і села області, зростає житловий комунальний фонд. Проводилися роботи щодо електрифікації, радіофікації. Розвивалася державна і кооперативна торгівля. У 1939 в області налічувалося 2528 магазинів. Їх товарооборот досяг році майже 600 мільйонів крб.

На Сумщині проводилася робота по поліпшенню охорони здоров'я населення. До його послуг було 128 лікарень (5,3 тис. ліжок), 164 поліклініки, 436 амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів, 15 державних і 226 колгоспних пологових будинків та інші установи. В них працювало 728 лікарів і понад 3,8 тис. фельдшерів та медсестер. На потреби медичних закладів у 1939 році було витрачено 52,5 млн. карбованців. У містах і селах налічувалося понад 600 дитячих ясел і садків.

Була здійснена ліквідація неписьменності серед дорослого населення. На Сумщині цю роботу в основному завершили в 1937-1938 рр. В містах і робітничих селищах запроваджувалося загальне обов'язкове семирічне навчання, а в селах - чотирирічне. Напередодні радянсько-німецької війни розпочався перехід до загальної семирічної освіти на селі й десятирічної у містах. В 1940-1941 навчальному році в області налічувалося 1185 середніх, неповних середніх і початкових шкіл. Їх відвідувало 268,8 тис. учнів, тут працювало 10 300 вчителів. Але бичем освіти була її заідеологізованість.

За самовіддану працю 45 учителів були удостоєні урядових нагород. Вчителі шкіл і вихователі дитбудинків багато приділяли уваги творчому впровадженню у навчальний і виховний процес наукової спадщини свого земляка А.С. Макаренка (1888-1939). На Сумщині вперше на Україні відбулися конференції, семінари вчителів, на яких вивчалися методи педагогічно-виховної роботи, розроблені А.С. Макаренком, хоча вони часом межували з диктаторськими засобами.

Напередодні війни в 34 технікумах і училищах навчалася 8900 учнів. Відкрилися інститути: Шосткинський хіміко-технологічний (1929), Сумський педагогічний (1933), Глухівський сільськогосподарський (1932), Конотопський і Лебединський учительські (1940). У 1940-1941 навчальному році в інститутах налічувалося понад 2,8 тис. студентів. За даними Всесоюзного перепису населення 1939 р. в Сумській області на кожні 1000 чоловік населення у віці 10 і старше років з вищою і середньою освітою припадало 100 чоловік.

Важливим завданням компартії було "створення нової інтелігенції". Цей процес охоплював кожне місто й село. Взяти, наприклад, село Курилівка Лебединського району. До жовтневого перевороту більшовиків у 1917 році в ньому не було жодного письменного селянина. За радянської влади Курилівка стала селом суцільної письменності. Багато хто з селян уже в 30-і роки закінчили технікуми і інститути. У 1939 р. 9 уродженців цього села стали лікарями, 28 учителями, 3 агрономами. 1931 року в Глухові почав працювати Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, що переїхав з Чернігова. Науковці своїми працями в галузі селекції, акліматизації, інтродукції рослин сприяли підвищенню культури землеробства в радгоспах і колгоспах, які вирощували коноплі. В 1934 році була заснована Сумська сільськогосподарська дослідна станція. Згодом вона стала обласним науково-дослідним закладом і вирощувала для колгоспів і радгоспів перші репродукції насіння районованих сортів зернових культур, давала науково обґрунтовані рекомендації щодо рільництва, кормовиробництва, садівництва тощо.

В області налічувалося чимало культурно-освітніх закладів. 1940 року було 1293 державних, профспілкових і колгоспних будинків культури та клубів і 2897 масових бібліотек (книжковий фонд їх складав близько 1 млн. томів), 247 кінотеатрів і кіноуста-

новок, 5 краєзнавчих музеїв (Суми, Путивль, Ромни, Конотоп, Глухів), 2 художні музеї (Суми, Лебедин). При культосвітніх закладах розвивалася художня самодіяльність. Районні будинки культури і клуби Сумської області обмінювалися концертними програмами художньої самодіяльності з культосвітніми закладами Курської і Орловської областей. У 1937 році на Сумщині, зокрема в Путивлі, активно відзначався 750-річний ювілей літературної пам'ятки Русі "Слово о полку Ігоревім".

З утворенням області в 1939 році почали видаватися обласні газети "Більшовицька зброя", "Більшовицька молодь". З 30-х років виходили районні газети. При багатьох редакціях газет працювали літературні об'єднання, гуртки, студії. Пожвавилось і театральномузичне життя. 1939 року в Сумах відкрилися обласний музично-драматичний театр ім. М.С. Щепкіна, обласна філармонія. Свої вистави показували Сумський російський, Роменський та Охтирський пересувні українські робітничо-селянські театри. У роки довоєнних п'ятирічок поширився крелевецький художній промисел. Восени 1940 року в Сумах відкрилася перша обласна художня виставка. На ній експонувалося понад 600 творів образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина розпочала воєнні дії проти тоталітарного СРСР. На цей час у лавах Червоної Армії служили десятки тисяч наших земляків. З перших днів війни вони були втягнуті у двобій двох монстрів (фашистського і його підвиду - комуністичного), віддаючи життя по-суті в ім'я торжества сталінського тиранічного режиму. 24 червня уродженець с. Обтово Крелевецького р-ну капітан Г. Храпай здійснив перший таран літаком по наземних цілях. 4 липня в нерівному бою з німецькими винищувачами загинув уродженець с. Річки Білопільського району С. Супрун. Він першим під час війни удостоївся звання Героя Радянського Союзу двічі.

У містах і селах, на підприємствах, у радгоспах, колгоспах Сумщини відбувалися організовані владою масові мітинги й збори населення, на яких робітники, селяни, інтелігенція за вказівкою начальства мали продемонструвати одностайну рішучість будь-що відстояти "честь, свободу й незалежність" Батьківщини. Проводилася мобілізація усіх сил і засобів на боротьбу з ворогом. В перші два місяці на фронт пішло понад 207 тис. чоловік. Господарство країни перейшло на військові рейки. Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе, Конотопський завод "Червоний металіст", Свєсівський насосний завод почали працювати на потреби армії.

Здійснювалися також інші воєнно-мобілізаційні заходи. В містах і селах області формувалися загони народного ополчення, винищувальні батальйони для боротьби з шпигунами й диверсантами та інші бойові підрозділи. В серпні 1941 року в основному із сумчан була сформована 293-я стрілецька дивізія (командир генерал-майор П.Ф. Лагутін). Багато трудящих працювало на будівництві оборонних рубежів та інших воєнних об'єктів. Усе доросле населення мобілізували на вивчення військової справи. В містах і районних центрах удосконалювалася протиповітряна оборона. Свою бездарну готовність до війни влада намагалася компенсувати показними заходами. Завдяки пропагандистській машині патріотичний порив охопив маси, які працювали на промислових підприємствах, залізницях, в радгоспах і колгоспах. Тих, що пішли на фронт, замінили жінки, старі, підлітки. На заводах і фабриках розгорталася змагання за сполучення професій, надплано-

Троїцький собор у м. Глухові.
Кін. XIX ст.

Мапа Сумської області
в 1939 р.

вий випуск продукції.

Наполегливо працювали також трудівники сільського господарства. До того ж був тиск начальства. За ініціативи органів влади Кролевецького, Штепівського, Лебединського, Синівського й Сумського районів колгоспники вже наприкінці червня, не чекаючи збирання нового врожаю, мусили здійснювати хлібоздачу в рахунок зернопоставок 1941 р., використавши свої торішні хлібні запаси. У всіх районах розгорнувся рух за оволодіння спеціальними трактористів, комбайнерів. Радгоспи й колгоспи в прифронтових умовах провадили косіння й обмолот зернових культур. У фонд оборони по області було зібрано грошей і коштовностей на загальну суму понад 13 179 тис. крб. і облигацій державних позик на 5 млн. карбованців.

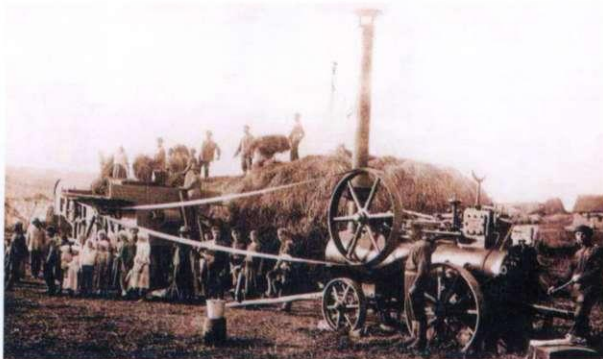
У серпні 1941 р., коли фронт наблизився до території області, до східних областей Російської Федерації, Казахської та Узбецької РСР були евакуйовані всі великі промислові підприємства, МТС, майно, племінна худоба радгоспів і ряду колгоспів, експонати Сумського художнього музею. У тил виїхали тисячі робітників, колгоспників. У важку воєнну годину вони не менш наполегливо продовжували працювати на нових землях.

Тваринники колгоспу "Червона зоря" Лебединського району за надзвичайно важких умов евакуювали восени 1941 року до Воронежської, а навесні 1942 року до Саратовської областей племінну худобу особливо цінної Лебединської породи. Про це багато дбали телятник М.Х. Савченко, зоотехнік М.С. Гайдаш, доярка І.Н. Клименко, скотар К.С. Звягольський та інші. З весни 1942 року тваринницька ферма колгоспу "Червона зоря" розміщувалася в дослідному господарстві Польського зоотехнікуму Саратовської області. Евакуйованих колгоспників було забезпечено житлом, продовольством, а худобу - приміщенням, кормами. Завдяки сприятливим умовам, створеним на фермі, не загинуло жодного теляти.

На випадок окупації ворогом території Сумської області розгорталася підготовка до створення підпілля, партизанських загонів. 15 серпня 1941 року було утворено Сумський підпільний обком КП (б) У. Одночасно були утворені підпільні партійні комітети у містах Суми, Шостка, Конотоп, у 31 районі, 146 партійних груп. Майже в кожному районі утворювалися партизанські загоны.

Ліквідація неписьменності на Охтирщині. 1930 р.

Шефи в колгоспі ім. Бочкіна в с. Яструбине Білопільського району. 1935 р.

Путівльському районі формуванням партизанських загонів займався С.А. Ковпак, С.В. Руднев. Кадри радистів і підричників для партизанських загонів готувала відкрита у Сумах спецшкола.

З 27 серпня 1941 р. Сумщина стала театром воєнних дій, що тривали два місяці. Спочатку бої розгорнулися на території північно-західних районів області - Хильчицького, Шосткинського. Тут частини Червоної Армії відбивали натиск німецьких військ (2-ї польової армії, 2-ї танкової групи) під командуванням Гудеріана, що наступали з районів Гомеля й Стородуба, прагнучи здійснити глибокий обхід Південно-Західного фронту, армії якого обороняли район Києва. Щоб зміцнити становище радянських військ на цій ділянці фронту, за вказівкою Ставки Верховного Головнокомандування з частини сил 37-ї і 26-ї армій формувалась нова 40-а армія (командуючий генерал-майор К.П. Подлас).

26 серпня під Шосткою розгорілися жорстокі бої. Наступаючим німецьким військам 27 серпня завдала удару 293-я стрілецька дивізія, сформована в Сумах. Рішучими діями вона змусила гітлерівців відступити до Десни. Проте сили були нерівні, і німецьким військам вдалося продовжити наступ для з'єднання з 1-ю танковою групою, що з боями просувалась на північний захід. 27 серпня гітлерівці захопили Шостку й Вороніж, перерізали залізницю Київ-Москва, 28 серпня німці захопили Ямпіль, 3 вересня - Кролевець, а також Дубовичі, Ленінське, Камінь і вийшли на берег Сейму.

Радянські війська чинили впертий опір агресору. 5 вересня 293-я стрілецька дивізія і 10-а танкова дивізія (командир генерал-майор К.О. Семенченко) контратаками відкинули противника за Короп до Десни. Але досягнутий успіх не вдалося закріпити і радянські частини відступили за р. Сейм. На початку вересня по р. Сейм на ділянці Батурин - Хижки зайняли оборону, щоб прикрити Конотоп, Ромни, частини 2-го й 3-го повітрянодесантних корпусів. На правому фланзі цих корпусів оборону зайняв зведений загін Харківського військового округу (командир генерал-майор О.С. Чеснов). До цього загону входили курсанти й командири Сумського артилерійського та інших училищ. Він мали прикрити Глухів, Путівль, Ворожбу.

З кожним днем бої ставали жорстокішими. Радянські воїни обороняли кожен рубіж. Так, 7-а рота 1036-о полку 293-ї стрілецької дивізії, прикриваючи її фланги, вся загинула в бою, але не залишила своїх позицій. Особливо відзначився в цій операції молодший лейтенант С.Ф. Єнбулаєв. Важко поранений, він до останнього подиху бився з ворогом. Коли роту лейтенанта Петрова (10-й мотострілецький полк 10-ї танкової дивізії) атакували 17 німецьких танків, 9 бійців, що лишилися в живих, на чолі зі своїм командиром прийняли нерівний бій. Більшість воїнів загинула, але їхня смерть дорого коштувала противникові - вісім танків було знищено.

Яскравими сторінками літопису радянсько-німецької війни стали бої за Конотоп. Головний удар німецьких військ, які прорвалися на конотопському напрямкові, прийняли на себе десантники, а також 227-а стрілецька й 10-а танкова дивізії. У запеклих боях, які точилися 4 дні, радянські воїни знищили 40 танків, багато живої сили ворога. Військам активно допомагало населення. Колишній командир 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу, яка тримала оборону на р. Сеймі, згодом генерал-полковник двічі Герой Радянського Союзу О.І. Родимцев згадував, як у розпалі бою до них прибуло добровільне поповнення з Конотопа. Це були робітники КПВРЗ, "Червоного металіста", залізничники, студенти, вчителі, лікарі. Вони були не обмундировані, а озброєні, як видно, не без допомоги музейних фондів. Але ці люди горіли бажанням боротися, й багато з них у подальших подіях виявили себе справжніми бійцями. Незважаючи на всі спроби ворога паралізувати Конотопський вузол, залізничники під вогнем противника пропускали на схід ешелон з евакуйованим населенням, промисловим обладнанням, технікою і майном МТС, радгоспів, колгоспів, санітарні поїзди, ремонтували зруйновані бомбами колії і знову ставали на трудову вахту. Бої за Конотоп тривали до 7 вересня. Того ж дня німці захопили Глухів.

Запеклі бої відбулися в районі Ромен. Під час оборони міста зразки героїзму показали бійці 4-го батальйону 233-го полку військ НКВС, якими командував М.П. Силенко. 10 вересня передові частини 3-ї танкової дивізії генерала Моделя захопили Ромни, Глинськ і рушили далі на південь. 12 вересня в небі над Ромен-

щиною здійснила повітряний таран старший лейтенант Катерина Зеленко, уродженка Курська. Це був єдиний в історії авіації таран, здійснений жінкою-льотчицею. У ніч на 15 вересня в районі Лохвиці Полтавської області танкові групи Гудеріана і Клейста з'єдналися і замкнули кільце оточення військ Південно-Західного фронту. Після цього німці повернули на схід.

У другій половині вересня - на початку жовтня війська Західного, Резервного й Брянського фронтів вели важкі оборонні бої на лінії Осташков - Ярцево - Брянськ - Хутір-Михайлівський. На лівому фланзі Брянського фронту, де діяли частини 13-ї армії (командуючий генерал-майор О.М. Гордунський), зоною активних бойових дій була східна частина території Середино-Будського, Ямпільського районів. Станцію Хутір-Михайлівський ворог захопив 5 вересня, селище - 1 жовтня, а Середино-Буду - 10 жовтня. Сумський напрям обороняла 40-а армія, а південні райони області були у смузі оборони 21-ї армії (командуючий генерал-полковник Я.Т. Червеченко), яка прикривала харківський напрям. 16 вересня гітлерівцям вдалося захопити Буринь, 22 вересня - Липову Долину й Недригайлів.

Відступаючи, радянські війська часто переходили в контратаки і завдавали ворогові великих втрат. Так, 1 жовтня частини 2-го кавалерійського корпусу (командир генерал-лейтенант П.О. Белов) у взаємодії з частинами 1-ї танкової бригади (командир полковник А.М. Хасін) у районі села Штепівки розгромили частини 9-ї танкової і 25-ї моторизованої дивізії противника. Внаслідок розгрому штепівського угруповання військ Гудеріана радянські частини визволили 20 населених пунктів, у тому числі й Штепівку. В цих боях особливо відзначилися танкісти Т.М. Шашло і І.М. Криворотов. У листопаді 1941 року їм присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

Радянські війська, відступаючи на рубіж Суджа, Богодухів, Лозова, залишили 7 жовтня Білопілля і Ворожбу, 10 жовтня - Суми, Краснопілля, 19 жовтня - Велику Писарівку. Вся область виявилася захопленою загарбниками. І все ж Червона Армія, незважаючи на серйозні невдачі й вимушені відступи, протягом двох місяців виснажувала й знекровлювала противника, позбавляла його подальших наступальних можливостей.

Німецькі війська встановили на території краю окупаційний режим, метою якого було використання його економічного потенціалу, матеріальних і людських ресурсів. Хазяйнування німців в українському селі обійшлося народу дуже дорого. У відповідь на опір населення загарбники палили міста й села, закатовували, розстрілювали всіх, кого в чомусь запідозрювали, вдавалися до грабежів. Так, у перші тижні свого господарювання вони знищили в Шостці понад 1000 чол., Конотопі -- 455 чол., Буринському районі - 249 чол. Територію області вони вкрили концентраційними таборами, які так само, як і тюрми, стали "фабриками смерті". Від голоду, холоду та епідемії лише в Сумському й Конотопському концентраційних таборах загинуло 33,5 тис. військовополонених і цивільних громадян. У одній з ям на території тюрми в Сумах було зарито останки 650 спалених живцем людей, у тому числі жінок, дітей. У Ямпільському районі німці знищили 2 МТС і 200 тваринницьких ферм, відправили до Німеччини 11 тис. голів великої рогатої худоби, 5 тис. голів свиней. Використовувався також потенціал важкої і легкої промисловості.

Водночас немало людей через ненависть до радянської влади подалися в поліцію. З метою викоринення більшовицької ідеології із свідомості людей німці йшли на певні поступки для українців у галузі духовного життя. З осені 1941 р. у Сумах, Ромнах, Лебедині, Конотопі, Охтирці, Шостці виходять газети українською мовою, у Путивлі - російською, починають діяльність українські драматичні театри у Сумах, Глухові, Охтирці, Конотопі, згодом в окремих містах відкриваються краєзнавчі музеї. Дозволялося створювати початкові школи та промислові, сільськогосподарські, лісгосподарські, ветеринарні професійні школи. На початку 1942 р. у Сумах відкрився дві гімназії. Відроджується діяльність Української автокефальної православної церкви, бібліотеки, товариства "Просвіта", керівниками яких були переважно члени ОУН. Але з намаганнями керівників культурно-освітніх організацій звільнитися від впливу німців, поширювати ідею створення самостійної держави розпочинаються арешти. Так, голова сумського товариства "Просвіта", член ОУН С. Сапун та 38 його прихильники були розстріляні німцями. Розстріли членів оунівського підпілля відбули-

ся також у Конотопі, Ромнах, Охтирці та інших містах.

Незважаючи на це, народ чинив опір окупантам. 79 уродженців Сумщини воювали в лавах Української повстанської армії. Водночас діяли більшовицькі підпільні комітети й групи. Обком і більшість райкомів (14) і компартійних організацій (44) зуміли розгорнути роботу. Налагоджувалася й партизанська боротьба - сформувалася Лебединський партизанський загін. Під час німецької окупації області продовжували діяти Глухівський, Середино-Будський, Червоний підпільні райкоми компартії, підпільні компартійні комітети, організації, які вели агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, посилювали й спрямовували партизанський рух. Діяли й підпільні обком ЛКСМУ (з жовтня 1942 р.), Білопільський, Грунський, Синівський, Тростянецький райкоми ЛКСМУ, комсомольські організації.

Невдовзі проти німецької окупації розгорілося полум'я партизанської боротьби, переважно на північ від ріки Сейм. Діяли й диверсійні групи. Одним з перших розгорнув свою бойову діяльність Путивльський партизанський загін під командуванням С.А. Ковпака, що базувався спочатку в Спідшанському лісі. 18 жовтня він об'єднався з партизанським загonom С.В. Руднева. До загону влилися й інші підрозділи партизанів. Командиром Путивльського об'єднаного загону став С.А. Ковпак, комісаром С.В. Руднев, начальником штабу Г.Я. Бази́ма. Путивльський об'єднаний загін кожного дня нарощував удари по ворогу. Ковпаківці активно сприяли розгортанню бойової діяльності Глухівського, Шалигинського та інших партизанських загонів.

1 грудня 1941 року гітлерівське командування кинуло проти загону С. Ковпака відбірних карателів. Партизани билися вперто. Німці відступили, втративши близько 150 убитих і поранених, багато бойової техніки. Після цього загін передислокувався із Спідшанського в Хинельський ліс. Під час переходу партизани знищували ворожі гарнізони, проводили збори й мітинги, піднімали народ на боротьбу проти окупантів. За кілька днів рейду загін виріс до 200 чоловік і 6 грудня прибув у Хинельський ліс.

У жовтні 1941 року на межі Сумської і Чернігівської областей партизанський загін створив полковий комісар О.М. Сабуров. Спочатку у ньому було 12 чоловік. Потім до загону приєдналося партизанська група Г.Л. Бородавки і З.А. Богатири. 15 листопада на загальних зборах командиром загону обрали Г.Л. Бородавку, комісаром - О.М. Сабурова. Трохи пізніше командиром став О.М. Сабуров, а комісаром - З.А. Богатир. Цей підрозділ влаштувався диверсії на залізниці в районі Зернове - Хутір-Михайлівський.

Полум'я партизанської боротьби чимдужче розгорялося і в південних районах області. Успішно здійснював бойові операції Лебединський партизанський загін, командиром якого був К.Г. Карпов. Партизани мінували шляхи, знищували автомашини з ворожою піхотою. На початку листопада 1941 р. вони розгромили німецький гарнізон у Лебедині.

Підпілля в містах і селах спрямовувало боротьбу мас проти окупантів, завдяки чому вона ставала більш організованою. Почали виникати нові загани. Такими були 2-й Глухівський (командир І.В. Чубун, комісар І.Д. Клещенко), 2-й Червоний під командуванням Л.Я. Іванова і Ф.П. Волостникова, Середино-Будський загін, де командиром був І.П. Федоров, а комісаром І.Д. Сень, 2-й Шалигинський та інші. На Сумщині також діяли партизанські підрозділи, заздальгидь перекинуті сюди з Харкова для здійснення бойових

Драмгурток при клубі в Середино-Буді. 1930 р

операцій. У Путивльському й Глухівському районах боротьбу з ворогом вели загони під командуванням К.І. Погорелова та М.Й. Воронцова. Вони мали радіостанції і підтримували двосторонній зв'язок із Москвою.

Взимку 1942 року партизанський загін С.А. Ковпака тримав під своїм контролем ряд населених пунктів Глухівського, Путивльського, Кролевецького і Шалигінського районів. Гітлерівське командування не раз кидало проти ковпаківців війська. Так було і наприкінці лютого 1942 року. В селі Веселому Шалигінського району цілий день не вщухав бій між партизанами й частинами угорської армії. Залишивши на полі бою понад 600 вбитих солдатів і офіцерів, угорці відступили. А партизани покинули вночі село і перейшли в Хинельський ліс, де базувалися Ямпільський, Есманський та інші загони.

У ніч на 2 лютого силами трьох російських і трьох українських загонів, підпорядкованих О.М. Сабурову, було визволено місто Трубчевськ Орловської області. 21 лютого група партизанів під командуванням М.І. Наумова разом з партизанами Хомутівського загону розгромила ворожий гарнізон на Хуторі-Михайлівському. Була створена рада, спільна для всіх партизанських підрозділів, що діяли в зоні Хинельських лісів.

На початку 1942 року почали формуватися великі партизанські з'єднання на базі загонів С.А. Ковпака і О.М. Сабурова. Ще під час другого рейду об'єднаного Путивльського партизанського загону, який тривав з 30 грудня 1941 р. по 29 лютого 1942 року, до Путивльського загону приєдналися Конотопський, Шалигінський, Глухівський і Кролевецький загони. 1 лютого 1942 р. було офіційно проголошено створення Сумського партизанського з'єднання (командир С.А. Ковпак, комісар С.В. Руднев, начальник штабу Г.Я. Базима). В другій половині березня 1942 року в селі Красній Слободі Суземського району командування загону О.М. Сабурова скликало нараду командирів і комісарів місцевих загонів. Було ухвалено об'єднати загони О.М. Сабурова, І.Ф. Боровика, К.І. Погорелова та М.Й. Воронцова в одне з'єднання, яке називалось "Група об'єднаних загонів України" (командир О.М. Сабуров).

Незабаром до об'єднання влилися загони Л.Я. Іванова, С.М. Гнибиди, І.П. Федорова та М.В. Таратути. Комісаром з'єднання було призначено П.Х. Куманька.

Плакат періоду радянсько-німецької війни.

Президія Верховної Ради СРСР 18 травня 1942 року за відвагу і героїство, виявлені в партизанській боротьбі в тилу німецьких загарбників, удостоїла С.А. Ковпака й О.М. Сабурова звання Героя Радянського Союзу. Під час третього рейду в другій половині травня з'єднання С.А. Ковпака успішно провело операцію, розгромивши ворожі гарнізони в селах В'язенцях, Стрільниках, Ячині, Ворголі, Литвиновичах, Старій Шарпівці й Сподщині. 26 травня ковпаківці захопили м. Путивль і утримували його два дні.

С. Ковпак і С. Руднев (зліва направо) за розробкою військової операції. Травень 1943 р.

Активізували дії партизанські загони в південних районах області - Великописарівському, Грунському, Липоводолинському та інших. В Охтирці діяла розвідувальна група, яку очолював П.А. Михайленко, до війни робітник Охтирського ливарно-механічного заводу. Група підтримувала зв'язок з штабом Південно-Західного фронту. У травні 1942 р. розгорнув діяльність Український штаб партизанського руху, що був військовим органом по керівництву народною боротьбою на окупованій ворогом території України.

Сотні агітаторів пішли в народ, розповсюджуючи людям про новини на фронтах, піднімали їх на боротьбу. Підпільники й партизани скрізь, де тільки була можливість, влаштували мітинги, збори, бесіди, колективні читання газет. Так, у селах Червоного району в 1942 році було проведено 425 бесід, 165 мітингів і зборів, в яких взяло участь понад 18 тисяч чоловік. Під впливом такої агітації селяни цього району заготовили й зберегли в спеціальних ямах до 20 тисяч пудів хліба, який згодом віддали Червоній Армії. Змучене окупацією, населення забувало про свою недавню ненависть до радянської влади і створювало в селах групи самооборони. Те, що відбувалося в Червоному районі, було характерним також для Глухівського, Путивльського, Хильчицького та інших районів.

В 1942 році російські й українські партизани тримали в своїх руках величезний "партизанський край", що охоплював Суземський, Трубчевський та інші райони Орловської області та Середино-Будський, Хильчицький, Червоний, Кролевецький, Шалигінський, Ямпільський, Шосткинський, Путивльський, Глухівський райони Сумської області. Тут діяло 27 сумських партизанських загонів. На осінь 1942 року в Сумській області не лишилося жодного району, не охопленого партизанським рухом або діяльністю диверсійних груп. Партизанські з'єднання С.А. Ковпака і О.М. Сабурова були найбільшими в Україні. 25 жовтня 1942 року ці з'єднання за вказівкою Українського штабу партизанського руху вирушили в рейд по території Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської і Ровенської областей, щоб активізувати партизанську боротьбу на місцях, вивести з ладу залізницю та інші важливі об'єкти ворога. Сумські партизани виконали це завдання.

Коли з'єднання С.А. Ковпака і О.М. Сабурова рушили в рейд, на місці було залишено кілька загонів для забезпечення подальшого розгортання партизанської боротьби. Конотопський, Глухівський, Ямпільський, Шалигінський, Червоний загони й групи дислокувалися в Хинельських лісах. Середино-Будський і Зноб-Новгородський (Хильчицький) загони діяли в своїх районах. Вони провели рейди по районах Сумської області і завдали відчутних ударів по гарнізонах і комунікаціях противника.

Сталінградська битва 1942 р. поклала початок корінному перелому в ході радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Розгромивши ворожі війська на Волзі, Червона Армія в січні-лютому 1943 р. розгорнула широкі наступальні операції по всьому фронту від Ленінграда до передгір'їв Кавказу. Почали визволятися захоплені німцями землі. В другій половині лютого з'єднання 40-ї (командуючий генерал-лейтенант К.С. Москаленко) і 38-ї (командуючий генерал-лейтенант Н.Є. Чибісов) армії, переслідуючи частини розгромленого під Харковом німецького угруповання, почали визволення південно-східних районів Сумської області. 40-а армія наступала на Охтирку, Лебедин, Опішню, а 38-а армія своїм лівим флангом на Суми. Частини 40-ї армії 17 лютого визволили Боромлю, 20 лютого - Кириківку, 22 лютого - Тростянець, Велику Писарівку, 23 лютого - Краснопілля, Охтирку, 25 лютого - Грунь, 26 лютого - Лебедин. Частини 38-ї армії 23 лютого визволили районний центр Миропілля, оволоділи Низами і вийшли на околиці Сум.

Війська Воронежського фронту 4 березня досягли рубежів Суми - Лебедин - Опішню - Охоче. Але їх лівий фланг був оголеним і став уразливим. Цим скористався ворог, здійснивши контрнатуп силами 4-ї танкової армії і змусивши з'єднання 40-ї армії відступити. Він потіснив частково і частини 38-ї і 60-ї армій. Переважну більшість населених пунктів, визволених Червоною Армією, знову захопили німці. Неокупованою лишалась північно-східна частина Миропільського району, в т. ч. Миропілля, Юнаківка. Ці населені пункти були прифронтними до початку повного визволення Сумської області восени 1943 року.

Взимку було завершено формування нового партизанського з'єднання (командир М.І. Наумов, комісар А.Є. Анисименко). До його складу входило 7 загонів. 1 лютого 1943 р. з'єднання було

направлене в перший рейд по степових областях України, що мало важливе значення для активізації всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Спочатку бойовий шлях народних месників проходив по південних районах області. Після Сумської області з'єднання М.І. Наумова пройшло з боями по багатьох районах Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької та Київської областей.

25 лютого 1943 року було сформовано з'єднання під командуванням І.Я. Шушпанова - Я.І. Мельника. Воно вирушило в рейд на Правобережну Україну за маршрутом: північні райони Сумської області, Чернігівська, Гомельська, Київська, Житомирська області. В той час в південних районах Гомельської і Пінської областей, північних районах Київської, Житомирської, Ровенської областей ще з кінця 1942 року героїчно діяли з'єднання сумських партизанів, якими командували С.А. Ковпак і О.М. Сабуров. Партизанам було надано велику допомогу в їх підготовці до виконання відповідальних завдань, передбачених весняно-літнім планом бойових операцій. Першим у бойовий похід на Прикарпаття виступило з'єднання сумських партизанів під командуванням С.А. Ковпака і С.В. Руднева. Їх стосунки з ОУН були досить мирними, доки в них не втручалися компартія та НКВС.

Повному визволенню Червоною Армією Сумщини від ворога передувало розгром німецьких військ на Курській дузі влітку 1943 р. В серпні 1943 року в ході Белгородсько-Харківської і Чернігівсько-Прип'ятської операцій почався наступ військ Воронежського і Центрального фронтів. 10 серпня Воронежський фронт своїми правобережними частинами досяг опорних пунктів противника в районі Боромлі, Охтирки Сумської області й Котельви Полтавської області. Частини 27-ї армії генерала С.Г. Трофименка 8 серпня визволили Велику Писарівку. Наступного дня війська 40-ї армії генерала К.С. Москаленка у взаємодії з 10-м танковим корпусом визволили Тростянець. Відразу ж почалася масова мобілізація в армію. Забирали навіть хворих людей, бо вони ... жили на окупованій території! Зброї їм не видавали, люди були приречені на смерть.

Щоб врятувати свої війська від оточення, німці зосередили в районах на захід від Охтирки й на південь від Богодухова значне угруповання - 4 піхотні та 7 танкових і моторизованих дивізій, включаючи кількості танків. У багатоденних боях, які розгорнулись у районі Охтирки, проти німецьких військ билися частини 1-ї танкової армії (командуючий генерал-лейтенант М.Е. Катюков), 5-ї гвардійської армії (командуючий генерал-лейтенант А.С. Жадов), 2-ї повітряної армії (командуючий генерал-лейтенант С.А. Красовський). Під час боїв Охтирка кілька разів переходила з рук у руки. Пілоти 2-ї повітряної армії здійснили 7900 бойових вильотів, провели 205 повітряних боїв і збили 182 ворожих літаки. 25 серпня 1943 р. Охтирка визволена остаточно. У розпал боїв за місто радянські війська 19 серпня вибили німців з Лебедина.

Війська 38-ї армії (командуючий генерал-лейтенант М.Е. Чибісов) Воронежського фронту вели наступ на Суми. Німці на підступах до міста створили потужні оборонні рубежі, оточили його системою траншей і дзотів. Щоб подолати опір противника, війська 38-ї армії 30-31 серпня обійшли місто з флангів. Ранком 1 вересня воїни 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії першими увірвалися на західні околиці Сум. Наступного дня після запеклих боїв Суми були цілком очищені від німецьких військ. 167-й, 232-й та 340-й стрілковим дивізіям (50-го стрілкового корпусу), частинами яких був визволений обласний центр, надано найменування Сумсько-Київських.

Праворуч Воронежського фронту наступ вели війська Центрального фронту (командуючий генерал армії К.К. Рокоссовський). Здійснюючи Чернігово-Прип'ятську наступальну операцію, відбиваючи безперервні контратаки противника на Новгород-Сіверському напрямі, 65-а армія (командуючий генерал-лейтенант П.І. Батов) визволила 3 вересня Середино-Буду, 5 вересня - Хутір-Михайлівський і Ямпіль, 7 вересня - Зноб-Новгородське. Частини 60-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І.Д. Черняховського, що діяли ліворуч 65-ї армії, прорвавши оборону противника, 30 серпня визволили Глухів.

Наприкінці серпня - на початку вересня 1943 р. для наступу на Ніжинсько-Чернігівському напрямі з правого на ліве крило Центрального фронту перекинуті 13-а армія під командуванням генерал-лейтенанта М.П. Цухова і 2-а танкова армія (командую-

чий генерал-лейтенант танкових військ С.І. Богданов). Наступаючи на південь, радянські війська 2 вересня визволили Кролевець, а 3 вересня - Шостку. Того ж дня війська Центрального фронту форсували Сейм і з боями увійшли до Путивля. З 3 по 7 вересня визволені Ворожба, Буринь, Конотоп. Розвиваючи наступ, війська 40-ї і 38-ї армій Воронежського фронту 8 вересня визволили Недригайлів, 10 вересня - Липову Долину, 16 вересня - Ромни. На початок жовтня звільнення Сумщини від загарбників завершилося.

Визволяти Сумщину радянським військам допомагали партизани, діяльність з'єднань і загонів яких у цей час спрямовувала створена оперативна група (командир П.А. Гончаров). Під час наступу Червоної Армії партизани завдавали відчутних ударів по тилах противника. Замінуючи залізничні колії, партизанські загони (Червоної, Середино-Будський, Зноб-Новгородський та інші) вивели з ладу залізницю на дільницях Суми - Конотоп, Хутір-Михайлівський - Суземка, Хутір-Михайлівський - Унеча.

Але і втрати Сумщини у цій війні були величезними. За час тимчасової окупації області було вбито, закатовано й спалено 110 724 чоловіки, у т. ч. багато жінок, дітей і старих. У Середино-Будському, Зноб-Новгородському, Ямпільському і Червоному районах було знищено понад половину населення. 78 038 чоловік було силоміць вивезено на роботи до Німеччини. У зоні дій партизанів німці повністю спалили 128 і частково - 635 населених пунктів, у т. ч. села Нову Гуту, Стару Гуту, Гаврилову Слободу, Лісне, Голубівку, Велику Берізку, Чернацьке й Гутку Південну Середино-Будського району, Білоусівку Хильницького району та інші за те, що їх жителі допомагали партизанам. На руїни й згарища гітлерівці перетворили 420 промислових підприємств, 37 залізничних вузлів і станцій, 27,6 тис. господарських будівель, 35,6 тис. дворів селян, повністю або частково зруйнували 1604 приміщення медичних, торговельних, навчальних, культурно-освітніх закладів. На території області підірвано 11 депо, 46 мостів, 913 км залізничних колій. Німці зруйнували 1604 приміщення навчальних культурно-освітніх та медичних установ і закладів, пограбували бібліотеки, лабораторії, музеї. Загальна сума збитків, заподіяних війною, становила понад 14 млрд. крб.

Відразу ж після визволення краю почалися відбудовні роботи. Завдяки титанічним зусиллям народу, вже на початку жовтня 1943

Військові дії за звільнення Сумщини. 1943 р.

Селяни Сумщини зустрічають радянських воїнів. Вересень 1943 р.

року діяло 197 промислових підприємств, окремі цехи Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Конотопського заводу "Червоної металіст", пущені залізничні дільниці Конотоп - Брянськ, Ворожба - Конотоп - Бахмач, Ворожба - Хутір Михайлівський, Суми - Ворожба та інші. Більшість діючих підприємств виконувала війсьні замовлення. На ряді підприємств Сум, Конотопа, Шостки, Охтирки робітників записували до будівельних бригад, щоб після закінчення своєї основної роботи вони кілька годин працювати на будівельних майданчиках. Великий внесок при цьому внесли жінки і підлітки. Трудодні працівникам практично не оплачувалися.

Наприкінці 1943 року за ініціативою органів влади серед колгоспників Глухівського, Путивльського, Червоного та інших районів ініційований рух за здачу й продаж хліба державі. Організовувалися різні види "соціалістичних змагань", аби ідеологізувати патріотичну діяльність. Навесні 1944 року в області відновили роботу 1598 колгоспів, 27 радгоспів, 57 МТС. Працівники МТС і радгоспів склали з окремих деталей 1192 трактори, а 457 тракторів було одержано з східних областей. Проте на весняній сівбі 1944 року цієї техніки виявилось недостатньо. Доводилося використовувати живе тягло. Незважаючи на величезні труднощі, першу після визволення області весняну сівбу радгоспи й колгоспи провели організовано і в стислі строки. Радгоспи й колгоспи виростили в 1944 році добрий урожай і значну частину його було здано в фонд оборони. За високі показники в роботі 1944 року тракторна бригада Я. М. Шульги Лебединської МТС була визнана однією з кращих у республіці. Певних успіхів досягли і в розвитку громадського тваринництва. Радгоспи і ряд колгоспів мали по 2-3 тваринницькі ферми.

Велика увага в той час приділялася відбудові медичних, навчальних та культурно-освітніх закладів. Зокрема, вже в 1944 році працювало 959 шкіл, 6 технікумів. Відновлюється діяльність середніх і вищих навчальних закладів, а саме - Глухівського, Сумського педагогічних, Лебединського (а з 1945 - і Конотопського) учительських інститутів. Відродилися 28 районних будинків культури, 222 клуби, 329 бібліотек і 232 хати-читальні. Владою з бюджету трудівників сільського господарства області зібрано 35 млн. карбованців на будівництво авіаескадриль "Колгоспник Сумщини". На кошти населення були збудовані літаки "Трудячі Конотопа".

Руїни вул. Петропавлівської в м. Суми у вересні 1943 р.

Пам'ятник Івану Кожедубу. м. Суми.

Сумчани докладали всіх зусиль, щоб відбудувати народне господарство. В цей же час багато їх земляків у лавах Червоної Армії, Військово-Морського Флоту і в партизанських з'єднаннях продовжувало громили ворога. Вони зі зброєю в руках визволяли від гітлерівців територію України, а потім і країни Європи. 5 січня 1944 року вирушило у Львівсько-Варшавський рейд з'єднання сумських партизанів, командування яким прийняв П.П. Вершигора. З'єднання було реорганізоване й дістало найменування 1-а Українська партизанська дивізія імені С.А. Ковпака. Своє завдання партизанська дивізія виконала. Багато сумчан брало участь у завершальних боях Червоної Армії за Берлін і в розгромі військ Японії.

В роки війни 1941-1945 рр. трудящі Сумщини зробили гідний внесок у перемогу над Німеччиною. На фронтах брали участь 577,8 тис. уродженців та жителів області, у тому числі в регулярній армії - 350 тис. З них 154,5 тис. воїнів-земляків не повернулися з поля бою. Майже 120 тис. воїнів Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, партизанів і підпільників - уродженців Сумської області - нагороджено орденами і медалями СРСР, 192 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 44 - посмертно. Серед них тричі - льотчик І.М. Кожедуб (уродженець с Образівки Шосткинського району), двічі Герой Радянського Союзу - Маршал бронетанкових військ П. С. Рибалко (с. Малий Вистороп Лебединського району), а також С. Супрун і С. Ковпак. 32 сумчани стали повними кавалерами Ордена Слави. За високі показники на трудовому фронті в мирні дні 102 особи удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. За героїзм, виявлений у боях на території області, 24 бійцям і командирам присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни відбудова господарства продовжилася. Проте не встигло населення оговтатися від наслідків війни, як вдарила нова біда - голод 1946-1947 рр., знову організований компартією. На Сумщині найбільше потерпали від голоду мешканці Лебединського, Охтирського, Шосткинського та Ямпільського районів. А компартія в цей час посилювала ідеологізацію, проголошуючи "ініціативи" по прискоренню "будівництва соціалізму", організації "соцзмагання", впровадженні "починів", проведенні "суботників", активізації "стаханівського руху", виконанню "п'ятирічок" тощо. Вималювався шлях ідейного зростання "радянської" людини: жовтень - піонер - комсомолець - комуніст.

Трудящі Сумщини за 1946-1950 рр. відбудували й перевершили довоєнний рівень розвитку господарства. Одними з перших перевершили цей рівень такі заводи, як конотопський "Червоної металіст", білопільський, роменський машинобудівні, свеський насосний, сумський ім. Фрунзе (останній ще в 1949 році перевершив довоєнний рівень випуску продукції, освоїв випуск нових досконалих машин для хімічної промисловості). В 1950 році на 292 підприємствах області працювало 43,5 тис. робітників.

Із згарич і руїн відроджувалися міста й села. У риштованні була вся область. У 1946-1950 рр. за кошти держави в містах і селищах міського типу було споруджено 240 тис. кв. метрів житлової площі. Крім того, робітники, службовці, селяни за допомогою грабіжницького державного кредиту звели 36324 нових будинки. На 1 січня 1951 року в містах і селах області мешкало 1505 тис. населення. В області було 2574 населених пункти (в т. ч. 3 міста обласного підпорядкування, 8 міст районного підпорядкування, 6 селищ міського типу), 31 сільський район.

Відбулася реконструкція на базі нової техніки промислових підприємств, а також Ворожбянського й Конотопського залізничних відділків. У 1952 р. Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе освоїв виробництво нового потужного компресора. За це група робітників, інженерів і техніків була нагороджена орденами й медалями СРСР й удостоєна Державної премії СРСР. В 50-х рр. створюються нові галузі промисловості: хімічна та будівельної індустрії. Почали випускати продукцію завод хімічних реактивів у Плістці (1953), суперфосфатний завод і заводи будівельної індустрії (1954) у Сумах. Серед споруджених підприємств були регенеративний завод у Сумах (1951), електротехнічний завод у Тростянці (1958). Наприкінці 50-х - початку 60-х років на території краю з'явилися підприємства нових галузей виробництва - Конотопський завод "Поршень", Роменський завод автоматичних телефонних ліній, Сумський фарфоровий завод. На Сумщині створені потужні галузеві наукові інституції - ВНДІ "Компресормаш", ВНДІАЕН.

Правда, багато підприємств області виробляли застарілу, екологічно брудну низькоякісну продукцію. Тому почалася рекон-

струкції діючих і спорудження нових підприємств. У числі 18 новозбудованих були завод електронних мікроскопів та електроавтоматики (1959) у Сумах, агрегатних вузлів у Глухові, верстатних вузлів у Лебедині (1961). З 1964 року на базі Сумського суперфосфатного заводу почав працювати хімічний комбінат. Основна його продукція - фосфатні добрива, двоокис титану. В 1960 р. на Сумському заводі ім. Фрунзе був створений перший вітчизняний опозитний компресор високого тиску з протилежним рухом поршнів, чим покладено початок новому напрямку вітчизняного компресоробудування. В 1961-1968 рр. розпочали видобуток нафти й газу на Рибальському, Качанівському та Великобубнівському родовищах. Вантажооборот на Сумському й Конотопському відділках залізниці зріс за роки семирічки в півтора раза. Згодом стали до ладу нові заводи - велетні промисловості: "Центролит" (1966), важких компресорів (1966), "Ремверстат" (1968) у Сумах, Тростянецька шоколадна фабрика "Україна", виникли виробничі об'єднання СМНВО ім. Фрунзе, "Хімпром", "Насосенергомаш", "Сумизалізобетон" та ін. Більш якісну продукцію випускали Шосткинська фабрика "Свема", Сумський завод "Електрон", Охтирський завод "Промзв'язок". Були також введені в дію великі комплекси виробництва мінеральних добрив, магнітних стрічок, кінофотоплівки.

Поступово ставало на ноги сільське господарство краю. Вже на початку 1946 р. в області працювали 57 МТС, 23 радгоспи і 1589 колгоспів. У той час МТС і радгоспи в порівнянні з довоєнним часом мали менше тракторів на 22,1 відс., комбайнів - на 70 відс., радгоспи й колгоспи - великої рогатої худоби на 44 відс., коней на 79 процентів. Щороку область одержувала сотні тракторів та інших складних машин. У 1950 році на полях Сумщини працювало 6123 тракторів і 820 комбайнів. Потужність тракторного парку перевищувала довоєнний рівень на 30,2 відс. Механізація всіх сільськогосподарських робіт становила на оранці 91,2 відс., сіябі - 92,5 відс. Радгоспи й колгоспи до 1950 року освоїли довоєнні площі посівів. В подальшому сільське господарство пройшло через низку абсурдних експериментів компартії.

Певних успіхів було досягнуто в розвитку тваринництва. В 1950 р. на фермах радгоспів і колгоспів поголів'я великої рогатої худоби перевищувало довоєнний рівень на 54,2 відс. Виведені високопродуктивні породні групи кролевецьких сальних свиней та роменських важковозних коней. З метою організаційно-господарського зміцнення колгоспів у другій половині 1950 року почалося їх об'єднання. В 1951 році налічувалося 642 укрупнених колгоспи. Багатьом працівникам було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, серед них ланковий з Білопільського району Г.А. Пармузін (1947) і доярці з Лебединського району М.Х. Совченко (1948). Понад 1900 працівників удостоїлися орденів і медалей СРСР. Після скасування карткової системи на хліб та інші продукти харчування, промтовари, здійснення грошової реформи, підвищення заробітної плати, зниження ціни на продовольство й товари масового споживання купівельна спроможність населення децю підвищилася.

У Сумах з'явилися нові вищі навчальні заклади - сумські філії харківських політехнічного і сільськогосподарського інститутів, були зведені їх навчальні корпуси. Зведено корпуси культпросвітнього училища, комплекс споруд педінституту, в с. Свеса Ямпільського району став до ладу Палац культури, в Конотопі споруджено будівлю професійно-технічного училища. В селі Косівщина Сумського району відкрито музей відомої української поетеси Лесі Українки.

В післявоєнні роки центрами культурно-освітньої роботи стали 1232 будинки культури й клуби, 1260 масових бібліотек (їх книжковий фонд становив 1186 тис. примірників), два художні музеї (Суми, Лебедин), 5 історико-краєзнавчих музеїв (Конотоп, Охтирка, Путівль, Ромни, Суми). Населення обслуговувало 239 стаціонарних і пересувних кіноустановок. У повоєнні роки значно зростає художня самодіяльність. У обласному, міських і районних оглядах художньої самодіяльності, що відбулися наприкінці 1950 року, брало участь 2150 колективів, що об'єднували 44,5 тис. чоловік. Урізноманітнювалося мистецьке життя. Працювали обласний музично-драматичний театр ім. М.С. Щепкіна, обласна філармонія. В Крелевці відновився художній промисел. Але програмною культурно-освітньої роботи було те, що компартія намагалася перетворити її на ідеологічну ширму режиму.

З 1965 року Сумщина почала підтримувати тісні зв'язки з мешканцями Врачанського округу Республіки Болгарія. Місто Мездра

цього округу стало побратимом міста Суми. Сумську область часто відвідували гості з Болгарії, яких радо зустрічали у наших містах і селах, обмінювалися з ними досвідом. Делегації Сумської області також стали частими й бажаними гостями у Врачанському окрузі. Велику роботу проводило обласне відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. Ще в 1964 році Президія Народних Зборів Народної Республіки Болгарії нагородила орденом "Червоний Прапор Праці" Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе за надану технічну допомогу в будівництві, монтажі й пуску азотно-тукового заводу і ТЕЦ "Морица - Схід" у м. Стара Загора. Підприємства Сумської області підтримували ділові зв'язки з підприємствами Російської Федерації (Брянська, Белгородська, Курська області), Білорусії, Молдавії, Литви, Азербайджану.

У 1970 урядовими нагородами відзначені 8 підприємств, серед них орденом Жовтневої Революції - Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе і Шосткинський хімкомбінат (1971), орденом Трудового Червоного Прапора - Конотопський електромеханічний завод "Червоний металіст", Охтирський завод "Промзв'язок" (1966), Сумський завод електронних мікроскопів ім. 50-річчя ВЛКСМ (1971), орденом "Знак Пошани" - Конотопський паровозоремонтний завод, Сумський червонозоряний рафінадний завод (1969) і Сумська біофабрика (1971).

На початку 70-х років Суми стали потужним промисловим центром України. Тут налічувалося 294 великих промислових підприємств. Велася активна забудова міста. У зв'язку з цим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 грудня 1973 р. в Сумах було утворено два адміністративні райони - Ковпаківський і Зарічний. На території Ковпаківського проживало 92 тис. чоловік, Зарічного - 98 тис. чоловік.

В містах і селах до послуг населення стало 26 універсів, 3942 магазини, 1242 підприємства громадського харчування. Налічувалося близько 1500 підприємств побутового обслуговування населення.

Здійснювалася робота по охороні здоров'я. У 50-х рр. населення обслуговувало 161 лікарня (6,2 тис. ліжок), у яких працювало 1200 лікарів і 5,4 тисячі чоловік середнього медичного персоналу. Згодом у 218 медичних закладах області, в т. ч. 167 лікарнях (15,8 тис. ліжок) працювало близько 15 тис. лікарів, фельдшерів, сестер. У порівнянні з 1950 роком кількість лікарів зростає більш як у 2,4 рази, середніх медичних працівників - у 2,2 рази.

Підвищився загальноосвітній рівень населення області. На кожну тисячу чоловік населення віком 10 років і старше з вищою й середньою (повною й неповною) освітою припадало 434 чоловік. Число спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою зросло з 56 тис. в 1959 р. до 96,3 тис. чол. у 1970 р. В 1045 загальноосвітніх школах, у т. ч. 266 середніх, навчалася понад 255,4 тис. учнів і працювало 15388 учителів та вихователів (у 50-рр. - 13,2 тис. вчителів). Розвивалася в області й мережа професійно-технічних училищ. У 26 училищах навчалася 13,5 тис. молоді, тут готували кадри 78 спеціальностей.

В області діяло 27 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчалися майже 21 тис. юнаків та дівчат (у 50-х рр. - 9680 учнів). Найбільшими з цих навчальних закладів були сумські машинобудівний, будівельний технікум і технікум цукрової і харчової промисловості. У 50-х рр. у Сумському, Глухівському педагогічних, Лебединському й Конотопському учительських інститутах набували знань 3319 студентів. Згодом у Глухівському й Сумському ім. А.С. Макаренка педагогічних інститутах, Сумській філії Харківського політехнічного інституту ім. В.І. Леніна (відкрито в 1965 р.) навчалася 5034 студенти. У інститутах і філіях працювало 247 викладачів, з них 2 доктори наук, 83 кандидати наук. Всього в області різними видами навчання було охоплено понад 400 тис. чоловік.

Роботу в галузі селекції та насінництва луб'яних культур, агротехніки їх вирощування, механізації польових робіт провадив колектив Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у Глухові. Виведений селекціонерами інституту високоврожайний сорт конопель "ЮС-6" районано на полях ряду областей України, Білорусії, Російської Федерації. Допомогу радгоспам і колгоспам подавали науковці Сумської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Працювало 1045 палаців, будинків культури, клубів, 1125 масових бібліотек (книжковий фонд становив понад 9 млн. томів), 1163 кінотеатри й кіноустановки, обласний художній музей з філією в Лебедині, краєзнавчий музей з філіями в Охтирці

й Путівлі, краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі. У Сумах, у будинку, де в 1888-1889 рр. жив і працював А.П. Чехов, створено літературно-меморіальний музей. У селищі Низи відкрито музей П.І. Чайковського, а в с. Грабовському Краснопільського району - П.А. Грабовського. Діяли народні музеї.

Розвивалися фізкультура і спорт. У секціях добровільних спортивних товариств "Авангард", "Динамо", "Колос", "Спартак", "Трудові резерви" різними видами спорту (за звітами) займалися понад 267 тис. трудівників міста й села. До їх послуг були 14 стадіонів, 230 спортивних залів, 708 футбольних полів, понад 3300 спортивних майданчиків, лижні бази, водні станції тощо. Працювали 5 юнацьких спортивних шкіл. Щороку в області відбувалися особисто-командні змагання з різних видів спорту на приз прославлених земляків - І.М. Кожедуба, С.П. Супруна, чемпіонів Олімпійських ігор - заслужених майстрів спорту В. Голубничого і О. Шапаренка.

Обласний музично-драматичний театр ім. М.С. Щепкіна показував твори класичної та радянської драматургії. Провідний актор О.Г. Тарасенко був удостоєний звання народного артиста УРСР. Музичне мистецтво пропагувала обласна філармонія. Поряд з професійними мистецькими колективами розвивалася художня самодіяльність. В обласному огляді в 1967 брало участь понад 5 тис. колективів, які об'єднували 100 тис. робітників, колгоспників, інтелігентів. Звання заслуженого хору УРСР присвоєно самодіяльному колективу Роменського районного будинку культури, що вже мав понад півтисячу історію. В різних жанрах працювали самодіяльні композитори.

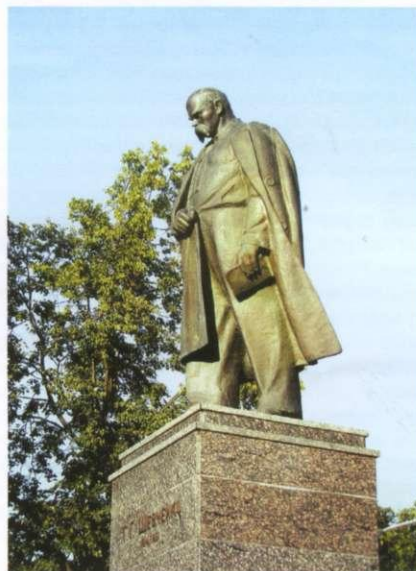
У жанрі живопису працювали самодіяльні художники Ю.М. Леонов (Шостка), М.О. Лоза (Суми), культпрацівник Н.М. Кізенко (Недригайлів). Серед різьбярів відзначалися пенсіонер В.М. Плавко (с. Грузьке Конотопського району), робітник М.Я. Ігнатенко (Тростянець) та інші. Молодий робітник Б.Д. Берестовський з Сумського фарфорового заводу проявив себе здібним майстром у жанрі карбування по металу й кераміці. В 1967 р. у районних, міських і обласних виставках взяли участь близько 4 тисяч самодіяльних художників області, які подали понад 5 тисяч творів.

Нового розвитку досяг художній промисел у Кролевіці, що сягав глибини віків. На фабриці художнього ткацтва працювали близько тисячі майстринь. У кожній з них був свій, тільки їй властивий почерк, але спільною для всіх стала народна основа. Майстрині постійно перебували в пошуках нових оригінальних візерунків, нових фарб і кольорів. Майстриня Г.Г. Кошук була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Почесне звання заслуженого працівника промисловості Української РСР присвоєно майстрині Ф.П. Дудці.

Але суспільно-політичне життя Сумщини, як і всієї держави, перебувало під контролем компартії й правоохоронних органів. Ідеологічна робота здійснювалася за допомогою засобів масової інформації - друкованих органів партії і громадських організацій, телебачення. Протягом 60-80-х років було споруджено потужні телетранслятори у Білопільлі, Тростянці, Шостці. Політика суцільної таємничості і зомовчування навіть тих злочинів комуністичного режиму, які стали відомі громадськості в період "відлиги", не сприяли авторитету компартії серед населення. Не припинялися репресії і в ці роки. За інакودумство, зберігання літератури "самвидаву" людей притягували до кримінальної відповідальності, запроторювали до психіатричних лікарень. Зазнали поневірян поет М. Данько, журналіст М. Осадчий, дисиденти В. Малинкович, П. Рубан. Продовжувалося гоніння на церкву. На початку 60-х років був закритий монастир "Глинська пустинь", перетворені на склади Пантелеймонівська церква і Троїцький собор в обласному центрі, церкви в Охтирці, Глухові, Вороніжі й інших населених пунктах. Переслідувалися представники протестантських громад - "незарєєстрованих" баптистів, п'ятидесятників, адвентистів, свідків Єгови тощо.

Але, незважаючи на значні капіталовкладення, екстенсивним шляхом розвивалося сільське господарство, стаючи жертвою експериментів. Внаслідок безсистемного, науково необґрунтованого проведення меліорації і хімізації земель порушився екологічний баланс. Жорстка адміністративно-командна система управління галуззю не давала розвитку людській ініціативі. Багато колгоспів і радгоспів стали збитковими. Занепадало тваринництво. Негативні явища в економіці призвели до погіршення демографічної ситуації. У сільській місцевості почалося скорочення кількості населення. У 80-х роках зазнала невдачі широко розрекламована "Продовольча програма".

Демократизація політичної системи, гласність, скасування монополії компартії на владу, перші демократичні вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. та Верховної Ради УРСР у 1990 р. сприяли розкріпаченню суспільної свідомості народу. В цих умовах управління Комітету державної безпеки УРСР по Сумській області завершило перегляд архівних кримінальних справ на осіб, незаконно репресованих позасудовими органами. Честь і добре ім'я повернуто 4938 громадянам, чия доля була зламана сталінською радянською політикою. Розпочалася робота по реабілітації жертв репресій 30-40-х, початку 50-х років (близько 1500 справ), які потерпіли внаслідок розправи, вчиненої судовими інстанціями.

Пам'ятник Т. Шевченку в м. Суми.

Вул. Соборна в м. Суми. II пол. XX ст.

Бульвар Тараса Шевченка в м. Суми. II пол. XX ст.

ХІІ. НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА (з 1991)

Президент України В. Ющенко під час відвідин с. Пустовійтівка

відс. громадян, які брали участь у голосуванні.

На початку 90-х рр. розвиток економічної ситуації в області характеризувався поглибленням кризових явищ в усіх сферах. Обсяг промислового будівництва зменшився на 11 відс, випуск непродовольчих товарів скоротився на 180 млн. крб. або на 6,1 відс, виробництво продовольчих товарів зменшилося на 43,8 відс. Після глибокої економічної кризи 1993-1994 рр. в країні почала запроваджуватися програма економічних реформ, першими наслідками якої стали роздержавлення підприємств, створення умов для розвитку ринкових відносин, стабілізація фінансової системи, введення власної грошової одиниці. З кінця 90-х рр. на Сумщині поступово покращилися показники розвитку промисловості і сільського господарства. Нарощували темпи виробництва провідні підприємства області ВАТ "Сумське НВО ім. Фрунзе", "Сумхімпром", КФ ЗАТ "Мотордеталь-Провекс" (Конотоп), ВАТ "Червоний металіст" (Конотоп), РК ВТО "Талан" (Ромни), набрав обертів новий концерн "Укрросметал", на підприємствах якого вироблялося якісне компресорне устаткування. Відновив свою славу ВАТ "Селмі". Прикладами успішної роботи іноземного капіталу в економіці області стали ЗАТ "Крафт Фудз Україна", ЗАТ "Слобожанська Будівельна Кераміка", ТОВ "Леол LP".

Почалося реформування аграрно-промислового комплексу Сумщини. Здійснилося розпаювання землі, відбувався пошук нових, найбільш ефективних форм господарювання. На кінець 90-х в області вже функціонувало понад 800 фермерських господарств, ефективно працювали колективні сільгоспідприємства. Лідерами цієї галузі на Сумщині стали агрофірма "Колос" Білопільського району та приватна фірма "Авангард".

У 2004 р. Суми стали центром студентського руху протипроти об'єднання вищих навчальних закладів міста. Похід студентів на Київ фактично став каталізатором Помаранчевої революції, яка вибухнула восени цього року.

Сприятливі географічні умови області дають усі можливості для гармонійного розвитку регіону при наявності порівняно щільної мережі залізничних і автомобільних доріг. По території області проходять 7 магістральних газопроводів та нафтопроводів, один нафтопровід республіканського значення. В області видобувається 39,7 відс. нафти, виробляється 15,2 відс. хіміобладнання і запасних частин до нього. Змінюється обличчя міст і сіл області, передусім обласного центру.

Область має славні культурні традиції. На ниві науки відзначилися уродженці Сумщини - академіки і члени-кореспонденти АН СРСР і УРСР Г. Бей-Бієнко, А.Ф. Йоффе (1880-1960), Б.Г. Лазарев, І.С. Шкловський, АН УРСР М. Андреев, І. Коробчанський, Л.М. Новиченко, П. Свириденко, О.Я. Усиков, В.Ю. Часовець, І.Т. Швєць, М. Шпак. Сумщину на спортивних аренах представляли чемпіони Європи, Світу, Олімпійських ігор В. Голубничий, Л. Жаботинський, В. Куц, О. Шапаренко.

У нашому краї народилися і творили славетні літератори - Б. Антоненко-Давидович, Д. Білоус, Остап Вишня (П.М. Губенко,

1889-1956), П.М. Воронько, К. Гордієнко, В. Затулівітер, П. Ключина, П.Ф. Кочура, М. Лукаш, А.М. Новиченко, О. Палажченко, О. Ющенко, митці - В. Зарецький, І. Кавалерідзе, Ф.Г. Кричевський, М.Г. Лисенко (1906-1972), музиканти Ю.О. Шапорін (1887-1966), Г.М. Давидовський (1866-1972), співаки - Б.Р. Гмиря (1903-1970), А. Мокренко, В. Білоножко, артистка театру і кіно - А. Роговцева, артисти й актори Д.С. Антонович, П.С. Білінник, О.Г. Тарасенко, В.С. Яременко та інші. Поступово почали відновлюватися народні художні промисли (живопис, скульптура, різьба, карбування по металу й кераміці, ткацтво, кобзарство).

Фото: Я.І. Мозгового.

Колекції та збірки:

Будинок-музей А.П. Чехова в Сумах, Глухівський краєзнавчий музей, Державна Третьяковська галерея (Російська Федерація), Державний архів Сумської області, Державний Ермітаж (Російська Федерація), Державний історичний музей (Російська Федерація), Державний музей Т.Г. Шевченка, Державний російський музей (Російська Федерація), Інститут історії України НАН України, Конотопський краєзнавчий музей, Кролевецький краєзнавчий музей, Лебединський краєзнавчий музей, Лебединський художній музей, Музей археології та етнології Слобідської України Харківського національного університету, Наукові фонди Інституту археології НАН України, Національний музей історії України, Охтирський краєзнавчий музей, Полтавський краєзнавчий музей, Путівський краєзнавчий музей, Роменський краєзнавчий музей, Сумський обласний краєзнавчий музей, Сумський художній музей, Чернігівський краєзнавчий музей, Шосткинський краєзнавчий музей, "Кролевецький краєзнавчий музей", "Буринський краєзнавчий музей", "Недригайлівський краєзнавчий музей", а також приватні.

Література

1. Білик М.І., Бова О.В., Леонтьєва Г.Г., Мозговий І.П., Тюленева В.О. та ін. Атлас Сумської області. - К.: Голов. управ. геодезії, картографії та кадастру при КМ України, 1995. - 40 с.
2. Івануценко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі I пол. ХХ ст. - Суми: Собор, 2001. - 191 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. - Сумська область / Ред.: І.Я. Махунін. - К.: Головна редакція УРЕ, 1973. - 700 с.
4. Книга пам'яті Сумської області: В 3 т. - Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / Упор. О.М. Корнієнко. - Суми: Ярославна, 2007. - 324 с.
5. Мозговий І.П. Головні риси культури Північно-Слобідської України в XVIII столітті // Північне Лівобережжя та його культура XVIII - початку ХХ століття. - Суми, 1991. - С. 3-5.
6. Сапухіна Л.П. Історія Сумських козацького та гусарського полків. Короткий історичний нарис. - Суми: Рідний край, 2005. - 48 с.
7. Соболь П.І. Голод-голод 1932-1933 років на Сумщині. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. - 104 с.
8. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988): Вип. 1. - Суми: Собор, 2005. - 115 с.
9. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988): Вип. 2. - Суми: МакДен, 2007. - 124 с.
10. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. Л.А. Покидченко. - Суми: Слобожанщина, 2000. - 384 с.
11. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / Гол. Ред. В.Б. Звягельський. - 2-е вид., перероб. і доп. - Суми: РВО "АС-Медіа", СДУ, Вид. дім "Фолігрант", 2004. - 776 с.
12. Сумщина в історії України / Ред. кол.: В.Ю. Голубченко (гол. ред.) та ін. - Суми: МакДен, 2005. - 496 с.

Мозговий Іван Павлович,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Державного вищого навчального закладу
"Українська академія банківської справи
Національного банку України"